ئەك. شىمىس (گېرمانىيە)

ھونلارنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى

ئاتتىلا ھەققىدە رىۋايەت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: غەيرەت خالىق

ئاتتىلا دۇنيا تارىخىدىكى داھىيانە سېھرىي كۈچكە ئىگە ھۆكۈمرانلارنىڭ بىرى. كىشىلەر تا بۈگۈنگىچە ئاتتىلا ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلارغا غەرق بولۇپ يۈرۈشىدۇ ...

ISBN 7-5373-1259-1

ISBN 7—5373—1259—1
（民文）定价：6.50 元

ئەك. شمس(گېرمانىيە)

ھونلارنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى

ئاتتىلا ھەققىدە رىۋايەت

تەرجىمە قىلغۇچى: ئۆمەرجان نۇرى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

阿提拉的传奇/艾克·施米茨著;吾买尔江·努日译.
喀什:喀什维吾尔文出版社,2004.4
ISBN 7—5373—1259—1

Ⅰ.阿… Ⅱ.①艾…②吾… Ⅲ.阿提拉(406～453)—生平事迹—维吾尔语(中国少数民族语言)
Ⅳ.K835.107.2

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2004)第 033362 号

责任编辑:帕孜里江·木沙
责任校对:拜合提亚尔·加苏尔

阿提拉的传奇

(匈奴人入侵欧洲)

艾克·施米茨 著

吾买尔江·努日 译

喀什维吾尔文出版社出版发行
(喀什市塔吾古孜路 14 号 邮编:844000)
各 地 新 华 书 店 经 销
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
787×1092 毫米 1/32 开本 3.625 印张 4 插页
2004 年 4 月第 1 版 2004 年 4 月第 1 次印刷
印数:1——5080 定价:6.50 元

如有质量问题,请与我社联系调换 电话:0998—2653927

هونلارنىڭ رىۋايەت تۇسنى ئالغان داهىيسى ئاتتىلا.

ئاكۆيلىپىيە تام رەسىمدە تەسۋىرلەنگەن هونلارنىڭ كامالەتكە
يەتكەن ئاتقا مىنىش تېخنىكىسى.

جەڭگە ماھىر جاسارەتلىك ھون (كىنودىن سۈرەت).

شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، ئىنسانىيەت تارىخىدىكى كاتتا قۇرۇلۇش ــ سەددىچىن ياسالغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى ھازىرمۇ ھونلار دەۋرىدىكىدەك كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تۇرالغۇسى.

ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى مىللەتلەرنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك تېخنىكىسى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، بۇ موگغۇلىيەدىكى نويان ئۇرادىن تېپىلغان 2000 يىلدەك تارىخقا ئىگە گىلەم.

ھونلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر مىس قازانلىرىدىن بىرى.

ھونلارنىڭ يېڭى تېپىلگەن ياسى ۋە ئۈچ قىرلىق ئوقى.

هونلارنىڭ ئۇزۇن قىلىچى.

بۈگۈنكى ۋېنگرىيىنىڭ بۇ زېمىنىدا هونلارنىڭ ئەڭ مەشھۇر داھىيسى قارارگاھ تىككەن.

ۋېنگرىيىدىن تېپىلغان هونلار دەۋرىگە تەئەللۇق ئالتۇن جابدۇقلار.

ئاتتىلا ياش ۋاقتىدا ئىتالىيىنىڭ شىمالىدىكى داچا ۋە ئوردىدا رىملىقلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى بىلەن يۇنان ۋە رىم تارىخىنى ئۆگەنگەن.

ئارخېئولوگلار موڭغۇلىيىدىن فرانسىيىنىڭ غەربىگىچە تارقالغان هونلار دەۋرىدىكى قەبرىلەردىن چىققان ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ نورمال چوڭايغان بولماستىن، ئاتالمىش مۇنارسىمان يوغىنىتىلغانلىقىدەك قىزىقارلىق هادىسىنى بايقىغان.

گاللىيىدە قوشۇن چېكىندۇرۇپ، ئىككىنچى يىلى ئاتتىلا ئىتالىيىنىڭ شىمالىغا لەشكەر تارتقان. باياشات ئاكۇيلېيىيە تالان-تاراج قىلىنىپ قۇرۇقدالغان، ھەتتا شەھەر سېپىلىنىڭ ئۇلىمۇ بۇزۇۋېتىلگەن.

كارت موناستىرىنىڭ تېمىغا ئاتتىلانىڭ مەرمەرگە ئويۇلغان قاپارتما باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، « ئاتتىلا، تەڭرىنىڭ جازاسىدۇر» دېگەن بىر جۈملە سۆز ئويۇلغان.

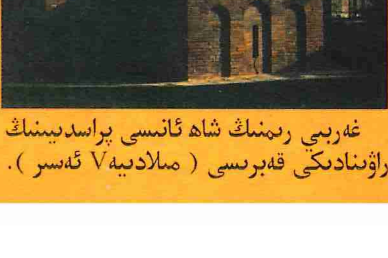

غەربىي رىمنىڭ شاھ ئانىسى پىراسدىيىنىڭ راۋېنادىكى قەبرىسى (مىلادىيە V ئەسىر).

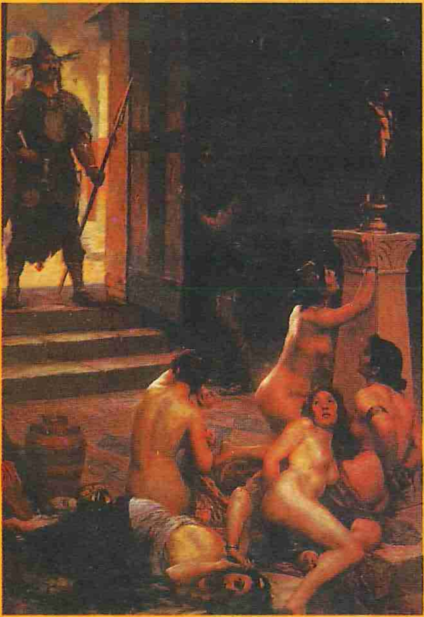

ئاتتىلانىڭ ئىشقۋازلىقى تەسۋىرلەنگەن رەسىم (پائۇل ئامىن سىزغان).

پرىسكوسنىڭ تەسۋىرلىشىچە، ئاتتىلا ياغاچ رېشاتكا بىلەن قاشالانغان قورۇقتا تۇرىدىكەن (XIX ئەسىردىكى بىر دەرسلىككە كىرگۈزۈلگەن قىستۇرما رەسىم).

بۇگۈنكى شامپانىيە رايونىدا ئاتتىلا قارارگاھ تىككەن يۇمىلاق تامنى ھازىرمۇ كۆرگىلى بولىدۇ.

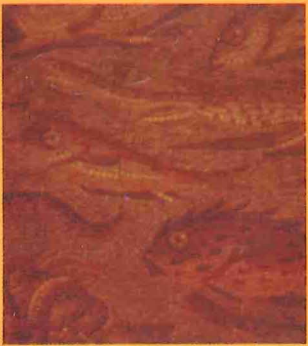

كۆزنى چاقنىتىدىغان موسائىكلار ئەينى چاغدا ئاكۇيلېيىنىڭ باياشاتلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

دۇنيادا ئاتتىلانىڭ كىشىنى ئىشەندۈرگۈدەك رەسىمى يوق. ئاتتىلا دەۋرىدە قويۇلغان بۇ تىللادىكى رەسىمدە ئاتتىلا ياۋروپالىقلارغا ئوخشىتىپ قويۇلغان.

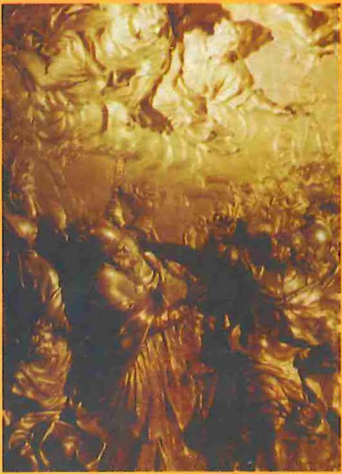

رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاتتىلانى پاپالىئونىڭ بەدىنىدىن تارقالغان نۇر بويسۇندۇرغانمىش، شۇنىڭ بىلەن ئاتتىلا غەيرىي دىننى تاشلىغانمىش (ۋېنا سەنئەت ـ تارىخ مۇزېيىدىكى قاپارتما ئويمىدىن تارتىلغان سۈرەت).

تېئودوسئوس II نىڭ باش رەسمى چۈشۈرۈلگەن تىللا.

توي كېچىسى ياساۋۇللار ئاتتىلانىڭ ئۆلۈپ قالغانلىقىنى بايقىغان. زادى نېمە ئىش بولغانلىقىنى ھېچكىم ئېنىقلىيالمىغان (جوسسىف ۋېلكرىل سىزغان).

فرانسىيىدىكى كۇرتىسول شەھەرچىسىنىڭ ئاھالىسى راستىنلا ھونلارنىڭ ئەۋلادىمۇ؟

مۇندەرىجە

ياۋروپالىقلارنى سۈر ـ توقاي قىلىش 1
ئەڭ بىمەنە ئەپسانە 7
سىرلىق قوراللار 14
ئاتىنىڭ بىلىگە خام گۆش قىستۇرۇش 22
ئۇزاققا سوزۇلغان بۈيۈك مىللىي كۆچۈش........... 26
قەھرىمانىنىڭ دۇنياغا كېلىشى 32
ئىسسىق قانغا ئالتۇن تېگىشىش..................... 35
ئىككى تەڭرىقۇتنىڭ تەڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ... 41
ھوقۇقنى ئۆزى يالغۇز ئىگىلەش 44
دۇنيانى ساراسىمىگە سالغان ئادەم.................. 48
ھوقۇقنىڭ ئاخىرقى چېكى........................ 53
كاتالونىيان ئۇرۇشى 58
ھالاكەتكە يۈزلىنىش 64
ئۆلۈم ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇش 67
قورقۇنچلۇق قۇربانلىق 71
ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋال تېپىشى 77
ئاتىلا بىلەن غىزالىنىش 82
ھونلارنىڭ ياۋروپادىكى ئاجايىپ ـ غارايىپ تارىخى 88

ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن

ئۆزىنىڭ ياۋروپا زېمىنىدا ئېلىپ بارغان بىر قاتار ھەربىي يۈرۈشلىرى ئارقىلىق ياۋروپالىقلار نەزىرىدە «تەڭ-رىنىڭ قامچىسى» دەپ نام ئالغان بۈيۈك ھون تەڭرىقۇتى ئاتتىلا ھەققىدىكى تارىخىي ۋە رىۋايەتلىك تۈس ئالغان بايان-لار خېلىدىن بېرى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەل-گەچكە، كۆپلىگەن تارىخشۇناسلار، تەتقىقاتچىلار بۇ ھەقتە ئىزدىنىشنى ۋە پىكىر يۈرگۈزۈشنى نەزەردىن ساقىت قىل-مىغان. قولىڭىزدىكى «ئاتتىلا ھەققىدە رىۋايەت» ناملىق بۇ كىتاب ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

موڭغۇلىيە يايلاقلىرىدىن ئىلاجسىز غەربكە كۆچكەن ھونلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاق ھون (ئېفتالىت) تەڭرىقۇتلۇ-قىنى قۇرغاندىن باشقا، داۋاملىق غەربكە قاراپ ماڭغان زور بىر تۈركۈم ھونلار ياۋروپاغىچە بولغان ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، نۇرغۇن ئەل - خەلقلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇ-رۇپ، ياۋروپانى لەرزىگە كەلتۈرگەن. بولۇپمۇ ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن ھونلارغا ئاتتىلا باشچىلىق قىلغان مەزگىل پۈتكۈل ياۋروپا «ھون - ئاتتىلا» دېگەن نامدىن ساراسىمى-گە چۈشكەن چاغلار ئىدى. شۇڭا، ياۋروپالىقلارنىڭ تىلىدا ياۋايى ۋە ۋەھشىيلىك «ھون - ئاتتىلا» نىڭ نام - سۆپىتى

بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.
ئاتتىلا تەخمىنەن مىلادىيە 406- يىللىرى ئەتراپىدا تۇغۇلۇپ، 453- يىلى ۋاپات بولغان. مىلادىيە 434- يىلىدىن 453- يىلىغىچە ياۋروپا ھونلىرىنىڭ تەڭرىقۇتى بولغان. 434- يىلى ئاكىسى بلېدا بىلەن بىرگە تاغىسى رۇئانىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئورتاق ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 445- يىلى ئاكىسى بلېدانى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى يالغۇز سەلتەنەت يۈرگۈزگەن. 443- يىلى جەڭگىۋار ھون لەشكەرلىرىنى باشلاپ قۇستەنتەنىيە①گە ھۇجۇم قىلىپ، شەرقىي رىم پادىشاھى تېئودوسىئوس II نى يەر كېسىپ بېرىپ ئولپان تۆلەشكە مەجبۇرلىغان. ئارقىدىن غەربىي رىمغا بېسىپ كىرگەن. 500 كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ رېيىن دەرياسىغىچە بولغان زېمىنلارنى ئىگىلەپ، بارغانلا يېرىدە تالان - تاراج قىلىپ قاتتىق ۋەيران قىلىش سىياسىتى يۈرگۈزۈپ، چىرىكلىشىپ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن رىم ئىمپېرىيىسىگە قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەن. شۇڭا، ئۇنى كېيىنكىلەر «تەڭرىنىڭ قامچىسى»، «تەڭرىنىڭ جازاسى» ۋە «تەڭرىنىڭ ئاپىتى» دەپ ئاتاشقان. 451 - يىلى رېيىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ شالون (فرانسىيىنىڭ شەرقىي شىمالى) دا غەربىي رىم قوشۇنلىرىنىڭ ئەمىر لەشكىرى ئائېتىئۇس بىلەن غەربىي گوتلارنىڭ شاھى تېئودورىھ I نىڭ

① قۇستەنتەنىيە— بوسپور بوغۇزىغا جايلاشقان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 658- يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان بولۇپ، مىلادىيە 330- يىلىغىچە ۋىزانتىيە دەپ ئاتالغان. رىم ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندا مىلادىيە 395 - يىلىدىن 1453 - يىلىغىچە شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قىلىنىپ، يېڭى رىم دەپ ئاتالغان. ئىمپېراتور كونستانتىن شەھەر ئىسمىنى كونستانتىنپولغا ئۆزگەرتكەن. كونستانتىنپولنى ئەرەب - پارسلار قۇستەنتەنىيە دەپ ئاتىغاچقا، ئۇيغۇرلارغىمۇ شۇنداق ئۆزلەشكەن. 1453- يىلى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قىلىنغاندا، شەھەر ئىسمى ئىستانبولغا ئۆزگەرتىلگەن.

بىرلەشمە قوشۇنىغا يېڭىلىپ قالغان. كېيىن غەربىي رىم-
نىڭ پادىشاھى ۋالىنتىيان Ⅲ نىڭ دەۋرىدە ئالپىس تېغىدىن
ئۆتۈپ ئىتالىيىنىڭ شىمالىنى تارتىۋېلىپ، ئاكۇيلېيىيە
(ئادىرياتىك دېڭىزى) نى ئۈچ ئاي ئىگىلىۋالغان. رىۋايەت
قىلىنىشىچە، پاپالېئو I نىڭ ئىلتىجاسى بىلەن رىم شەھى-
رىنى تالان - تاراج قىلماسلىققا ماقۇل بولغان. توي كېچى-
سى (يەنە بىر رىۋايەتتە ھەربىي يۈرۈشتە) تۇيۇقسىز ئۆلۈپ
كەتكەن. تارىختا ئاتتىلا قۇرغان ياۋروپا ھون ئىمپېرىيە-
سىنىڭ ئەمەلىيەتتە زېمىن چېگرىسى بولمىغان ئىمپېرىيە
ئىكەنلىكىنى ھەممەيلەن ئېتىراپ قىلىدۇ. دېمەك، ئاتتىلا
باشچىلىقىدىكى ياۋروپا ھونلىرى ئاسىيادىن ياۋروپاغا ئاسىيا-
ياچە شەرق يايلاق مەدەنىيىتىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر-
گە، ئەسلىي ئۆرپ - ئادىتى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆز-
گەرتمىگەن.

ھونلارنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن ئىزلىرى ھەققەتەن ئاز
بولغاچقا، كىشىلەر ھونلار ھەققىدە ئىنچىكىلەپ تەتقىقات
ئېلىپ بارالمايۋاتىدۇ. بەختكە يارىشا خەنزۇچە مەنبەلەردە
ئاھالە تەرجىمىسى بىلەن خاتىرىلەنگەن بىرقانچە ھونچە سۆز
ۋە ۋېنگرىيىلىكلەرنىڭ ئانا تىلىدا ساقلانغان سۆزلەر ھون-
لارنىڭ تۈركىي تىللىق خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەر-
دى. گەرچە ھازىرغىچە «ھون يېزىقى» دېگەن ئېنىق
يېزىق بايقالمىغان بولسىمۇ، ھونلارنىڭ مەيلى موڭغۇلىيە
يايلاقلىرىدا بولسۇن ياكى ياۋروپادا بولسۇن «دۆلەت خېتى»
يازغاندا يېزىق ئىشلەتكەنلىكى ئېنىق. شۇڭا، ھونلارنى
ياۋروپاغا مەدەنىيەت ئېلىپ كىرگەن قەدىمكى مەدەنىي تۈر-
كىي خەلق دېيىشكە ھەقلىقمىز.

ھونلارنىڭ، بولۇپمۇ ئاتتىلانىڭ ياۋروپادا پەيدا قىلغان زىلزىلىسى ئاتتىلا ھەققىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەرنى ئاپىرىدە قىلغان. چىنلىقتىن چەتنىگەن بۇ توقۇلما پاراڭلار يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىنى چۆچۈتكۈدەك دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن. شۇنداقتىمۇ بۇ رىۋايەتلەر يەنىلا ئاتتىلانى مەركەز قىلىپ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

بۇ كىتاب ھانس كرىستىئان خۇف رېژىسسورلۇقىدا قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلەرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ ئىشلەنگەن تارىخىي سىرلار توغرىسىدىكى كۆپ قىسىملىق تېلېۋىزىيە فىلىمىگە چۈشەندۈرۈش قىلىپ يېزىلغان ئەسەر بولۇپ، ئاممىباب، تىلى راۋان، ئىلمىيلىكى كۈچلۈك، تارىخىي چىنلىق بويىچە ياۋروپالىقلارنىڭ ئېغىزدىكى رىۋايەتلەرگە ماسلاشتۇرۇپ، ئىلمىي چۈشەندۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان. بولۇپمۇ ئەسەردىكى سۈرەتلەر بىزگە تېخىمۇ كۆپ تارىخنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ياۋروپا ھونلىرى ھەققىدە ئۇنۇملۇك تارىخىي ساۋاتقا ئىگە بولۇشىمىزغا ياردەم بېرىپلا قالماي، يەنە قىممەتلىك تارىخىي پاكىتلار بىلەنمۇ تەمىن ئېتىدۇ.

ئاخىرىدا، تارىخ جەھەتتىكى سەۋىيەمنىڭ چەكلىكلىكى ۋە تەرجىمەمنىڭ چولتىلىقىنى ئېتىراپ قىلىمەن. شۇڭا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ مەنپەئەتلىك كۆرسەتمىلىرىگە موھتاجمەن.

ئۆمەرجان نۇرى

2000- يىل 20- ئىيۇل، خوتەن.

ياۋروپالىقلارنى سۈر-توقاي قىلىش

مىلادىيە 375 - يىلى پۈتكۈل ياۋروپا يەر تەۋرىگەندەك تىترەپ كەتتى. ئاسىيادىن يوپۇرۇلۇپ كەلگەن ياۋايى ئاتلىقلار ياۋروپانىڭ شەرقىي چېگرىسىنى بۆسۈپ ئاشلىدى. هونلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە قىرغىنچىلىق قىلىپ، يېزا - كەنتلەرنى كۆيدۈرۈۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرلەر ناھايىتى تېزلا تارقالدى. هونلار تېخى يېتىپ كەلمەي تۇرۇپلا، پۈتكۈل رىم پاتپاراقچىلىق ۋە ۋەھىمە ئىچىدە قالدى. «هونلار كەپتۇ! قىيامەت بولغۇدەك!» ئەجەبا، بۇ «ئىنجىل»دا بېشارەت بېرىلگەن ئاخىر زاماننىڭ ئۆزىمىدۇ؟

هونلار بېسىپ كېلىشتىن ئىلگىرى، رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ شىمالىي چېگرىسى دائىم بەدەۋى قەبىلىلەرنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇرسىمۇ، ئەمما رىملىقلارنى ھەقىقىي باش ئەگدۈرگەنلەر يەنىلا هونلار بولىدۇ. بۇلاڭ - تالاڭغا كۆنۈپ كەتكەن، ئاسىيادىن كەلگەن بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ ھەرقانچە قىلىپمۇ رىمدەك كۈچلۈك ھەربىي ئەلگە زەربە بەرگۈدەك ئەمەلىي كۈچكە ئىگە بولالىشى، يەنە كېلىپ بىر مەزگىل شانۇسەلتەنەت سۈرگەن قەدىمىي ئىمپېرىيەگە ئەجەللىك زەربە بېرەلىشى قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن؟

ئەينى چاغدىكى رىم ئىمپېرىيەسى ئۆزگىرىش ياساۋات-

قان بولغاچقا، كونا ئىلاھنىڭ ئورۇن بوشىتىشى زۆرۈر بولۇپ قالغاچقا، پارسلارنىڭ قۇياش ئىلاھىغا بولغان ئەسەبىيلەرچە چوقۇنۇشى رىملىقلارنىڭ ئاساسلىق ئىلاھى بولمىش پىرت بىلەن جەڭ ئىلاھى مارسقا نىسبەتەن ھۆرمەتسىزلىك ئىدى. يەھۇدىي دىنى ئەقىدىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن يېڭى دىن — خرىستىيان دىنى كىچىك ئاسىيادىن غەربكە قاراپ تارقىلىپ، رىم ئىمپېرىيىسىدىكى ئەڭ مۇھىم دىنلارنىڭ بىرسىگە ئايلاندى. كونا دىننىڭ چەتكە قېقىلىشى نوقۇل ئېتىقادنىڭلا ئۆزگىرىشى بولماستىن، ئېتىقاد تالىشىش كۈرىشى ئەمەلىيەتتە رىمنىڭ سىياسىي ھوقۇقنى تالىشىش كۈرىشى ئىدى.

مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك كۆچۈشى باشلىنىپ، غەربكە كۆچكەن قەبىلىلەر ياۋروپاغا قالايمىقانچىلىق ئېلىپ كەلدى. ئوتتۇرا ياۋروپا ۋە شىمالىي ياۋروپادىكى بەزى مىللەتلەرمۇ كۆچۈشكە باشلىدى. نەتىجىدە بۇلارنىڭ ھەممىسى كونا تەرتىپتىكى «رىمنىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇۋەتتى».

1500 يىل ئىلگىرى ھونلار ياۋروپاغا يۈرۈش قىلغاندىن باشلاپ ئۇلار ئاسىيادىن كەلگەن ۋەھىمە دەپ قارالدى. شۇ چاغدىن ئېتىبارەن مەدەنىيەتلىك غەرب دۇنياسىدىكىلەر ئۆزلىرىنى ساراسىمىگە سالغان شەرقلىق غەيرىي قوۋملاردىن ھەزەر ئەيلەيدىغان بولۇپ قالدى.

ھونلارنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى غەرب جەمئىيىتىدىكى ئەڭ چوڭ سىرلارنىڭ بىرى. بۇ مىللەت نەدىن كەلگەن، نېمە سەۋەبتىن غەربكە قاراپ ئاتلانغان ھەمدە نەچچە مىڭ كىلومېتىر مۇساپىنى بېسىپ بۇ ناتونۇش جايغا

كەلگەن؟ ئۇلارنىڭ غەلىبىسىنىڭ كەينىگە قانداق سىرلار
يوشۇرۇنغان؟ ھېلىقى رىۋايەت تۇسىنى ئالغان ھونلارنىڭ
داھىيسى ئاتتىلا قانداق قىلىپ بىرنەچچە يىلدىلا ياۋروپادى-
كى ئەڭ قۇدرەتلىك ھۆكۈمران بولۇپ قالغان؟
ھونلار يەر شارىدىكى ئەڭ مەشھۇر مىللەتلەرنىڭ بى-
رى. ئۇلار ئەينى چاغدىكى دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ ئىمپېرىيە
بولمىش جۇڭگو، پېرسىيە ۋە رىمغا تەھدىت سالغان بىر-
دىنبىر مىللەت. ئەمما، باشقا قەدىمكى مىللەتلەر بىلەن
سېلىشتۇرغاندا، ئۇلار قالدۇرۇپ كەتكەن ئىزلار ھەقىقە-
تەن ئاز بولغاچقا، كىشىلەر ھونلارغا قارىتا چوڭقۇر تەتقى-
قات ئېلىپ بارالمايۋاتىدۇ. مۇناسىۋەتلىك ئارخېئولوگىيە-
لىك بايقالمىلار بولسا ياۋروپا - ئاسىيا قىتئەلىرىدىكى
سانسىز ئەللەرگە چېچىلىپ كەتكەن. بۈگۈنكى كۈنلەردە
ئالىملار بۇ تارىخىي سىراسلارنى تەقلىد قىلىپ ياساشقا
ئۇرۇنۇۋاتىدۇ. يەنە كېلىپ ھونلار يېزىقى يوق مىللەت
بولغاچقا، بىز پەقەت مۇناسىۋەتسىز كىشىلەرنىڭ بايانلىرى
ئارقىلىقلا ئۇلارنى چۈشىنىشكە مەجبۇرمىز. بۇ مۇناسىۋەت-
سىز كىشىلەر بولسا ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىرىدۇر. شۇنىڭ
ئۈچۈن، بۇ ھەقتىكى نۇرغۇن تەسۋىرىي بايانلارنىڭ تولىمۇ
بىر تەرەپلىمە بولىدىغانلىقى تۇرغان گەپ. بۇنداق خاتىرى-
لەرنى يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ھونلاردىن قورققانلىقى
ئۈچۈن، نۇرغۇن تەسۋىرلەرنى مۇبالىغىلەشتۈرۈۋەتكەن،
ئۇلارنى كىشىنى چۆچۈتكۈدەك كۆپتۈرۈپ تەسۋىرلىگەن.
ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار ھونلارنىڭ ياۋروپانىڭ تارىخ سەھنى-
سىگە چىقىشتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى ھەققىدە ھېچنېمىنى

تىلغا ئالمىغان. زامانىمىز تارىخشۇناسلىرى ئامالسىزلىقتىن باشقا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىدىن پايدىلىنىپ، يەنى بۇگۈنكى روسىيىنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان سىكەنتلەر ئارقىلىق ھونلارنى چۈشىنىشكە مەجبۇر بولماقتا. «تارىخ پىرى» دەپ ئاتالغان ھىرودوت سىكەنتلەر توغرىسىدا تەپسىلىي تەسۋىرلەرنى بايان قىلغان.

رىملىقلار بۇ مۇقىم تۇرالغۇسى، مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ-ئادىتى يوق دەپ قارالغان ھونلارغا قىلچە قىزىقمىغان. لېكىن، ھونلار زاۋال تېپىپ 1500 يىلدىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ ئۇلار ھەققىدىكى تەسىراتىنىڭ تولىمۇ ناتوغرا ئىكەنلىكى، دەرھال تۈزىتىۋېلىش كېرەكلىكىنى بايقىماقتىمىز. ئۇلار كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى چۈشەنچىسىدىكىدەك ھۆكۈمەتسىز پىدائىيلار بولماستىن، ئەكسىچە، تەشكىلچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك، يۈكسەك تەرەققىي قىلغان، مۇستەقىل مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەتتۇر. تۇرغۇن كىچىك قەبىلىلەر ئىش تەقسىماتى ئوخشاش بولمىغان، چەك - چېگرىسى ئېنىق بولغان تەبىقە تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتنى شەكىللەندۈرگەن ھەم ھەربىر قەبىلىنىڭمۇ قاتتىق قائىدە - يوسۇنى بولۇپ، بەگلەر ھېچقانداق چەكلىمىسىز ھالدا ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن.

375 - يىلدىن 469 - يىلغىچە ھونلار ياۋروپاغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان 100 يىلدەك جەرياندا، پۈتكۈل ھونلار ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىتىنى بەلگىلەيدىغان تەڭرىقۇتلار بىرلا جەمەتتىن كېلىپ چىققان. ھونلار چارۋىچى ۋە چەۋەندازلا بولۇپ قالماستىن، ئۇلارنىڭ قول سانائىتىمۇ

يۇكسەك تەرەققىي قىلغان. ئۇلاردا تېرە كىيىم - كېچەك تىككۈچى، زەرگەر، ياغاچچى، ياغاچ ئويمىچى، پىل چىشىغا نەقىش چەككۈچى، كۆنچى، مىسكەر، كۇلالچى، هارۋا ياسىغۇچى قاتارلىق هۈنەرۋەنلەر بولغان. هونلارنىڭ «سىرلىق قورالى» ئوقيانى ياساش ناهايىتى يۇقىرى هۈنەر ۋە مۇناسىپ بىلىملەرنى تەلەپ قىلىدۇ. قەبرىلەردىن چىققان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى هونلارنىڭ هەشەمەتلىك زىننەت جابدۇقلىرىغا تولىمۇ ئەهمىيەت بېرىدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ گۈللۈك بېزەكلەرنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇلار يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە پېرسىيە ئىمپېرىيىسىدىكى شەرق تۇسىگە ئىگە سەنئەت بۇيۇملىرى بىلەن تامامەن ھۆسن تالىشالايدۇ.

يۇنانلىق پرىسكائۇس 449 - يىلى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكى بىر ئەزا سۈپىتىدە ئاتتىلانىڭ ئوردىسىغا بارغان. ئۇ بىزگە قالدۇرغان كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىدا، هونلار ناهايىتى مېهماندوست، دەپ تەسۋىرلىگەن.

بىر رىملىق بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەت هەققىدە ناهايىتى مۇهىم بىر مەلۇمات بەرگەن. ئۇ بولسىمۇ، يۇنانلىقلار بىلەن قانداش تارىخشۇناس ئامىيانوستۇر. ئۇ شەرقتىن كەلگەن بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنى مەدەنىيەتسىز چارۋىچىلار، ئىپتىدائىي، تاش قورال دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان تەرتىپسىز ئالامانلار دەپ تەسۋىرلىگەن. ئامىيانوس ئۇلارنىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرمىگەن. ئۇ باياناتلىرىدا ئاساسەن ئۆز تەجرىبىسىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ،

لېكىن ھونلار ئۇنىڭ يۇرتى ئەنتاكىيىنى ۋەيران قىلىۋەت-
كەچكە، ئۇنىڭ بايانىدىمۇ ھونلاردىن قورقۇش تۇيغۇسى
ساقلانغانلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.

بىزدە ھازىر ھونلارغا دائىر بىر تەرەپلىمىلىكتىن
خالىي بايانلار بولمىغاننىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ ئەينى زا-
مانىدىكى ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق سۈرەتلىك خا-
تىرىمۇ يوق. ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بىرنەچچىلا سۈرەتنىڭ
بىرى ئىتالىيىنىڭ شىمالىدىكى ئاكۇيلېيىدىكى بىر چېر-
كاۋنىڭ تېمىغا سىزىلغان تام رەسىمىدۇر. بۇ تام رەسىمى-
نى رىملىقلار بىلەن ھونلار جەڭ قىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي بىر
ئۇستا رەسسام سىزىپ چىققان. رەسىمدە نەيزە تۇتقان رىم-
لىق رىتسارنىڭ بىر ھوننى قوغلاۋاتقانلىقى، ھوننىڭ بولسا
ئات ئۈستىدە ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، قوغلاۋاتقان رىملىققا
ئوق ئېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

كىشىلەر پەقەت ھونلار ئۆزىنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەر-
نىڭ ئۆتمۈشىنى بىلەرمۇ؟ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ چىقى-
شى ھەققىدە زادى قانچىلىك بىرنەرسە بىلەر، دەپ قىياس
قىلىشىدۇ. بىزمۇ بۇ يېزىقى يوق مىللەتنىڭ ئېغىزدا بايان
قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئۆز تارىخىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا
قالدۇرغان - قالدۇرمىغانلىقىنى بىلمەيمىز. چۈنكى، قو-
شاقچىلارنىڭ بەزمىلەردە چۆچەك - رىۋايەتلەرنى ئېيتىشى-
شى ئومۇمىي ئەھۋال. ئەمەلىيەتتە، قانداشلىق جەھەتتىن
موڭغۇللار بىلەن ئەمەس، بەلكى تۈركلەر بىلەن تېخىمۇ
يېقىن بۇ مىللەتنىڭ زادى قانداق تىلدا سۆزلەشكەنلىكى
ئالىملار ئۈچۈن بۈگۈنگىچە بىر سىر بولۇپ تۇرماقتا.

كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولغان نۇرغۇن ئىسىملار دائىم رىم، گوت ۋە يۇنان رىۋايەتلىرىدە ئۇچرايدۇ. شۇڭا، «ئاتتىلا» دېگەن بۇ ئىسىمنى كېيىنكى كىشىلەر بۇ هون ئاتامانىغا قويۇپ قويغان بولۇشى، «ئاتتىلا» ئۆزى بۇ ئىسىمنى ئاڭلاپ باقمىغان بولۇشى مۇمكىن. «ئاتتىلا» دېگەن بۇ ئىسىم گوتلارنىڭ رىۋايىتىدىن كەلگەن بولۇپ، «ئاتا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ هون ئاتامانىنىڭ ئىسمىنىڭ زادى نېمىلىكىنى بىزمۇ بىلەلمىدۇق.

هونلار ئۆي سالمىغان، شەھەرمۇ قۇرمىغان، ئۆلگەندىن كېيىن تاش لەھەتكە سېلىپ دەپنە قىلىش ئادىتىمۇ بولمىغاچقا، ئۇلاردىن قالغان ئىزلار ئاساسەن يوق دېيەرلىك. شۇڭا، بىز ئۇزاق زامانلاردىن قالغان قىل سىغماس ئىسپاتلارغىلا تايىنىشقا مەجبۇرمىز. شۇ سەۋەبتىن، بىز بىر قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك سەپەرگە ئاتلاندۇق.

ئەڭ بىمەنە ئەپسانە

گوتلاردا بىر ئايال داخاننىڭ سازلىقتا قوغلىۋېتىلگەنلىكى هېكايە قىلىنغان بىر ئەپسانە بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئايال داخان ئۇ يەردە ئالۋاستى بىلەن جۈپلىشىپ، بەتبەشىرە هونلارنى تۇغقانمىش. ئۇلارنىڭ تىلى بولمىغاچقا، هايۋاندەك چىرقىرارمىش. بۇ ئەپسانە تەخمىنەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئازوۋ دېڭىزى رايونىدا تارقالغان بولۇپ، بۇ سازلىق جاي دەل ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ جۇغراپىيىلىك چېگرىسىدۇر.

ئاسىيانىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا هونلارنىڭ ھەقىـ
قىي كېلىپ چىقىش مەنبەسى تىلغا ئېلىنمىغان. ھالبۇـ
كى، قاتتىق زىلزىلە پەيدا قىلغان بىر ئارخېئولوگىيىلىك
بايقالما كىشىلەرنى هونلارنىڭ ئانا يۇرتى ئاسىيانىڭ ئەڭ
شەرقىدە، بۈگۈنكى جۇڭگو بىلەن چاۋشيەن تۇتاشقان جايدا
بولسا كېرەك دېگەن خۇلاسىگە كەلتۈرمەكتە. چاۋشيەننىڭ
شىمالىدا چۇڭجۇ دېگەن بىر شەھەرچە بولۇپ، كىشىلەر ئۇ
يەردىكى بىر قەدىمىي قەبرىدىن ساپالدىن ياسالغان بىر
ئاتلىق چەۋەندازنىڭ ھەيكىلىنى تاپقان. چەۋەندازنىڭ كەيـ
نىدە بىر كوزا مەھكەم قىلىپ ئاتقا باغلانغان بولۇپ، بۇ
خىل ئۆزگىچە شەكىلدىكى كوزا تا ھازىرغىچە پەقەتلا بۇ
يەردىن ھەم هونلارنىڭ غەربكە كۆچكەن يوللىرىدىنلا بايقالـ
غان.

بۇ رىۋايەت پەيدا بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر بۈگۈنـ
كى موڭغۇلىيە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئۇرۇشقاق
كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ماكانى دەپ قارايدىغان
بولغان. لېكىن، موڭغۇللار VI ئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ
كېيىنرەك بۇ ماكاندا ئولتۇراقلاشقان بولۇشى مۇمكىن. بۇ
قەبىلىلەر بۇلاڭ - تالاڭغا كۆنۈپ كەتكەن ھەم باشقا مىللەتـ
لەرنى ئەزگەن بولغاچقا، ئاسىيا تارىخىدا ئۇلار ياخشى نام
قازىنالمىغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردە جۇڭگوـ
نىڭ تارىخلىرىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىدا ياۋايى
قەبىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇپ قالغانلىقى، ئۇلارنىڭ دائىم
جۇاڭخې دەرياسىنىڭ مۇنبەت ۋادىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ
تۇرىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. جۇڭگولۇقلار بۇ تاجاۋۇزـ

چىلارنى «شيوڭنۇ» (هون قۇل) دەپ ئاتىغان.

ياۋروپالىقلار ئىشلەتكەن «هون» دېگەن سۆزنىڭ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۇلارنى ئاتىشىدىن كەلگەنلىكى ئېھتىمال-
غا ناھايىتى يېقىن. بىراق، ھازىر نۇرغۇن تارىخشۇناسلار ياۋروپالىقلار تىلغا ئالغان ھونلار بىلەن جۇڭگولۇقلار ئېيت-
قان ھونلارنىڭ بىر مىللەت ياكى ئەمەسلىكىدىن گۇمانلان-
ماقتا. ياۋروپالىقلار ئېيتقان ھونلار ئەمەلىيەتتە نۇرغۇن ئوخشاش بولمىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردىن تەر-
كىب تاپقان بىرلەشمە گەۋدە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىرق تەۋە-
لىكى ھازىرغىچە ئېنىقلىنىپ چىققىنى يوق.

بىراق، كىشىلەرنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرىدىغىنى شۇكى، بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەت موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىن يولغا چىقىپ جەنۇب ۋە غەرب تەرەپلەرگە قاراپ ئىلگىر-
لەپ، ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم زېمىنىنى ئىگىلىگەن. ھەتتا قۇدرەتلىك جۇڭگومۇ مەلۇم تەدبىر قوللىنىش ئارقىلىق ئۇلاردىن مۇداپىئەلىنىش كېرەكلىكىنى مۇۋاپىق كۆرگەن. شۇنىڭ بىلەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 214 - يىلى ئىنساني-
يەت تارىخىدا ھازىرغىچە كەم ئۇچرايدىغان ئەڭ كاتتا قۇ-
رۇلۇش — سەددىچىن ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئەينى چاغدىكى جۇڭگولۇق بىر ئەمەلدار ھونلارنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «ئۇلارنىڭ كۆكرىكىدە سوقۇۋاتقىنى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ يۈرىكى. ئەلمىساقتىن ئۇلار ئىنسانىيەتنىڭ بىر ئەزاسى دەپ قارالغان ئەمەس».

گەرچە سەددىچىن توسۇپ تۇرسىمۇ (سەددىچىن نۇر-
غۇن ئەسىرلەردىن كېيىن تەدرىجىي مۇكەممەللەشكەن)،

ئۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر يەنىلا جۇڭگونىڭ شىمالىنى ئىگىلىۋالغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى هون-لارنىڭ تەڭرىقۇتى موتۇن جۇڭگو پادىشاھىغا ئىككى تەرەپ-نىڭ ئۇرۇش توختىتىشىنى ئۈمىد قىلىپ بىر پارچە خەت يېزىپ: «ھازىر شىمالدىكى ئەللەر مېنىڭ ئىلكىمدە، مەن ئەھلى ئالەمنىڭ قورال - ياراغلارنى يىغىشتۇرۇپ، ئۆزئارا نىزالىشىشنى توختىتىشىنى ئىلتىماس قىلىمەن. مېنىڭ سەركەردە - سەرۋازلىرىم ۋە ئاتلىرىم ئارام ئالسۇن. چېگ-رىدىكى پۇقرالار ئەمىن تاپسۇن. بالىلارنى زاكىسىدىلا نا-بۇت قىلماي، چوڭىيىش پۇرسىتى بېرەيلى. چوڭلار ۋە مويسىپىتلارنى سەرسان - سەرگەردان قىلىۋەتمەيلى، كې-شىلەر ئەۋلادمۇئەۋلاد تىنچ ۋە ئاسايىشلىق تۇرمۇش كەچۈر-سۇن. ئۆزلىرىگە بىر تۆگە، ئىككى ئات ۋە تۆت ئات قوشىدىغان ئىككى هارۋا هەدىيە قىلىشىمغا ئىجازەت بەر-گەيلا» دېگەن.

موتۇننىڭ ئىلتىماسىنىڭ بەزىلىرى ئەمەلگە ئاشقان. هونلار ئىگىلىۋالغان جۇڭگو زېمىنىدا ئۆز ئۆيىدەكلا يا-شاپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇنجى دۆلىتىنى قۇرغان. ئۇلار شە-هەرلەرگە هۆكۈمران بولۇپ، خەنزۇلار بىلەن قۇدىلىشىش ئارقىلىق جۇڭگو جەمئىيىتىگە سىڭىپ كىرگەن. شۇنىڭ-دىن كېيىنكى ئەنسىز بىرقانچە ئەسىردە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش توختىمىغانلىقتىن، هونلارنىڭ جۇڭگودىكى تەسىرىمۇ كىچىكلەپ كەتكەن. 350 - يىلىغا كەلگەندە، بىر مەيدان ۋەھشىيلەرچە ئېلىپ بېرىلغان ئىر-قىي زىيانكەشلىك نەچچە ئەۋلادتىن بېرى جۇڭگودا ئولتۇ-

راقلىشىپ كەلگەن ھونلارنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇۋەتكەن.
ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ھونلاردىن قېرى-ياش، ئەر
- ئايال، پۇقرا ۋە ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ جەمئىي 200 مىڭ
كىشى ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ بىر يۈگەنسىز ھەم ھۆكۈمران
بولغان مىللەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، شۈبھىسىزكى، كىشىنى
قاتتىق چۆچۈتىدىغان ۋەقە.

ھايات قالغان ھونلار ئاۋۋال شىمالغا قاراپ قاچقان.
ئۇلارنىڭ كۆچۈشى نەتىجىسىدە، ئەسلىدە شىمالدا تۇرۇۋات-
قان ھون قەبىلىلىرى غەربكە كۆچۈشكە باشلىغان بولۇشى
مۇمكىن. ئەگەر ئۇلار ياۋروپالىقلار ئېيتقان ھونلار بىلەن
بىر خەلق بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇلار ئۇزۇن مۇساپى-
لىق كۆچۈشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا
قىسمىغا بېرىپ ئاندىن توختىغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھا-
يىتى يېقىن.

ئۇلارنىڭ كۆچۈپ كېتىشىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى، بەل-
كىم ھەممىدىن مۇھىم سەۋەبى، ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئۆزگە-
رىشى بولسا كېرەك. بۈگۈنكى كۈندىمۇ موڭغۇلىيە ئېگىز-
لىكىدە چارۋا مال باقماق ناھايىتى مۇشكۈل ئىش بولۇپ،
قارا قىش دائىم ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈ-
رۈپ تۇرىدۇ. 1992 - يىلىدىكى زىمىستان قىش سوغۇقى-
دا، مۇشۇنداق قاباھەتلىك ھاۋا كىلىماتىغا ئالاھىدە ماسلى-
شالايدىغان قوتازلارمۇ توڭلاپ ئۆلگەن. چارۋىچىلار ئىنتا-
يىن قورقۇنچلۇق قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن. بىز سۇ-
رەتكە ئالغان بۇ رايونلارغا مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلىك فىلىم
ھەقىقەتەن كىشىنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالىدۇ.

373 - يىلىدىكى پەۋقۇلئاددە قاتتىق سوغۇق قىش
هونلارغا ئېغىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلگەن. يەنە كېلىپ
جۇڭگونىڭ شىمالىدىن قېچىپ كەلگەن مۇساپىرلار نوپۇس
سانىنى ناھايىتى تېزلا كۆپەيتىۋەتكەچكە، ئوزۇق - تۈلۈك
قىسلىشىپ كەتكەن. ئۆلىشىپلا كەلگەن ياز پەسلى ناھايىتى
قىسقا بولغاچقا، يايلاقتىكى مۇزلار ئېرىپ بولالمىغان.
ئىككىنچى يىلىدىكى باھارمۇ كۆڭۈلدىكىدەك بولماي، يېڭى
تۇغۇلغان چارۋىلارنىڭ كۆپ قىسمى سوغۇقتا توڭلاپ ئۆل-
گەن. ئاچارچىلىق ۋە ئارتۇقچە نوپۇس هونلارنى كۆچۈشكە
مەجبۇرلىغان. جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى ئىگىلەپ
تۇرغان ھەم ئەينى چاغدىكى سەددىچىن ئۇنۇملۇك توسالغۇ
بولۇپ بەرگەن بولغاچقا، هونلار تۈپرىقى مۇنبەت جەنۇب
تەرەپكە ئۆتۈشكە ئامالسىز قېلىپ، باشقا بىر يولنى —
غەربكە قاراپ كۆچۈش يولىنى تاللىغان.

هونلار بىپايان موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدىن يولغا چى-
قىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئالتاي تاغ تىزمىسى، ئارال دېڭىزى،
ھەزەر كۆلى (كاسپى دېڭىزى)، قارا دېڭىزنى بويلاپ مې-
ڭىپ ياۋروپادىكى كارپات تاغ تىزمىلىرىغا قاراپ ئىلگىرى-
لىگەن. بۈگۈنكى كۈندە تارىخشۇناسلار هونلار بۇ يوللاردا
قالدۇرۇپ كەتكەن ئىزلارنى داۋاملىق ئىزدەپ، هونلار
ئىشلەتكەن مەشھۇر مىس قازاننى تاپتى.

تۇنجى مىس قازان ئالدىنقى ئەسىردە سىتسىلىيىدىكى
بىر قوۋم بارخانى يېنىدىن قېزىۋېلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن
موڭغۇلىيىدىن غەربىي ياۋروپاغىچە بولغان ئارىلىقتىن كې-
شىلەر يەنە ساقلىنىش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان 30

دەك مىس قازاننى تاپتى. بۇ قازانلارنىڭ ئېگىزلىكى 50 — 60 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، قازان چۆرىسىگە نەپىس گۈللەر نەقىشلەنگەن. بەزى قازانلارنىڭ گىرۋىكىگە قات - قات چىقىدىغان ئاددىي سىزىق ئۇسلۇبىدىكى ياپراق ياكى موگۈسىمان گۈللەر ئويۇلغان. ئوخشاش تۈردىكى زىننەت بۇيۇملىرى يەنە هون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئاياللىرىنىڭ باش زىننەت بۇيۇملىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ. چاۋشيەندىنمۇ كىشىلەر يەنە ئوخشاش باش زىننەت بۇيۇمىنى تېپىشتى. بۇ، هونلارنىڭ مۇشۇ رايوندىن كېلىپ چىققانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان يەنە بىر ئىسپات بولۇپ قالدى.

بۇ مىس قازانلارنىڭ ئەڭ ئېغىرى 50 نەچچە كىلوگرام كېلىدۇ. هونلار ئۇزاققا سوزۇلغان مۇشەققەتلىك سەپەردە بارلىق ئارتۇقچە مەنقۇلاتلارنى تاشلىۋېتىپ، مۇشۇ ئېغىر مىس قازانلارنىلا ئاسىيادىن ياۋروپاغا ئېلىپ كەلگەنلىكىدىن، بۇ قازانلارنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى بىر قاراپلا بىلىۋالغىلى بولىدۇ. هونلارنىڭ جاپا - مۇشەققەتلەردىن قورقماي مۇشۇنداق ئېغىر مىس قازانلارنى يېنىدا ئېلىپ يۈرۈشىنى تاماق ئېتىپ يېيىش ئۈچۈنلا دېگەن قاراش پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ نەپىس ئىشلەنگەن مىس قازان موڭغۇلىيىنىڭ نويانئۇلا تېغىدىن بايقالغان. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن قويمىچىلىق تېخنىكىسى (ئاۋۋال سېغىزدا قېلىپىنى ياساپ قۇيۇۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن بىر - بىرىگە يېپىشتۇرۇلغان) بىلەن سىرتقى يۈزى ۋە گىرۋىكىدىكى بېزەكلەردە جۇڭگو سەنئىتىنىڭ تەسىرى ئىپادىلىنىپلا قال-

ماستىن، يەنە هونلارنىڭ ئۆزگىچە ئۇسلۇبىمۇ گەۋدىلەندۇ-
رۇلگەن. مىس قازاننىڭ ياسىلىش سەنئىتى بىلەن گۈزەل
زىننەتلىرى بۇ مىس قازانلارنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە
ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ. مىس قازانلار بەلكىم
دىن بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا،
يەنە بىر خىل ئەھۋالمۇ بۇ نۇقتىنى دەلىللەيدۇ: بارلىق
مىس قازانلار قەستەن ئۇرۇپ سۇندۇرۇلغان ياكى بۇزۇۋې-
تىلگەن ھەمدە باشقا ھەمدەپنە بۇيۇملىرى بىلەن بىرگە
قويۇلغان. كىشىلەرنىڭ قىياس قىلىشىچە، هونلار دەپنە
مۇراسىمىدىن كېيىن، بىر قېتىم مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، بۇ
مىس قازانلاردا تائام تەييارلىغان بولۇشى مۇمكىن. سۇنۇق
پارچىلىرى مەرىكە ئاياغلاشقاندىن كېيىن قازانلارنىڭ قەس-
تەن چېقىۋېتىلگەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. ئەمما، ئارخېئو-
لوگلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى
ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە.

سىرلىق قوراللار

ياۋروپالىقلار تۇنجى قېتىم هون چەۋەندازلىرىنى كۆر-
گەندە، ئۇلارنىڭ ئات بىلەن بولغان شۇ قەدەر ئىجىللىقى-
دىن قاتتىق ھەيران قالغان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇلار
ئادەم بىلەن ئاتنىڭ ئۇنچىلىك ماسلىشالايدىغانلىقىنى بىل-
مەيدىكەن. رىملىق بىر تارىخشۇناس: «ھەتتا يۇنان ئەپسا-
نىلىرىدىكى ئادەم تەنلىك ئاتمۇ ئۇلار (هونلار) دەك ئات
بىلەن مەھكەم باغلانغان ئەمەس» دەپ يازغان. هونلار كى-

چىكىدىن باشلاپ ئات مىنىپ، ئۆمرىنىڭ تولىسىنى ئات ئۈستىدە ئۆتكۈزگەن. ھازىر، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىياغا بارغان كىشىلەر ئاتنىڭ ھونلار دەۋرىدىكىدەك كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناۋاتقانلىقىنى بايقايدۇ. ھەتتا تۆت - بەش ياشلىق بالىلارمۇ چوڭلارنىڭ ياردىمىسىز ئاتقا مىنىپ - چۈشەلەيدۇ. ئۇلار ئاتتا چىڭ ئولتۇرۇپ ئۇزۇن يوللارنىمۇ باسالايدۇ.

ھونلار بىلەن زاماندىش كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ۋىجىك، كۆرۈمسىز، تۈكلىرى پاخپايغان ھالەتتە تەسۋىرلىگەن. بۇ ئاتلار ئەسلىدە ئىپتىدائىي ياۋا ئاتلاردىن كۆندۈرۈۋېلىنغانلىرى بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى بىر تۈركۈم ياۋا ئاتنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە نەسلى قۇرۇغان. ھازىر ياۋروپادىكى بەزى ھايۋاناتلار باغچىسىدا بۇنداق ئاتلاردىن بىرقانچىسى بېقىلىۋاتىدۇ. نۆۋەتتە گېرمانىيەنىڭ ئەمسىران رايونىنىڭ دىلمە دېگەن جايىدىكى بىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىدا بۇنداق كىچىك ياۋا ئاتلار بېقىلماقتا. ئۇلار كېيىنچە موڭغۇلىيە يايلاقلىرىغا ئاپىرىپ قويۇپ بېرىلمەكچى.

ئەگەر بولسا ئادەم بىلەن ئاتنى تامامەن بىرلەشتۈرىدىغان ھالقا. ھونلارنىڭ ئۆزگىچە ئات ئەگىرى رىملىقلارنى ھەيرەتتە قالدۇرغان. ئۇلارنىڭ ئەگىرى رىملىقلارنىڭكىدەك ئاتنىڭ تۆشىگە تارتىلىدىغان كۆندىن ياسالغان بولماستىن، ئىككى بېشى ئېگىز ياغاچ كۆتۈرگۈچلۈك بولۇشى بىلەن باشقا ئەگەرلەردىن پەرقلىنىدۇ. بۇنداق ئەگەردە ئولتۇرغان چەۋەنداز ئات ھەرقانچە چاپسىمۇ، مەھكەم ئولتۇرا-

لايدۇ. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى چارۋىچىلار يەنىلا مۇشۇ پرىنسىپ بويىچە ئىگەر ياسايدۇ. ئەكسىچە، رىملىقلارنىڭ ئاتقا مىنىش جەھەتتىكى قوپاللىقى تۈپەيلىدىن نۇرغۇن چەۋەندازلار دائىم جەڭدە تەگچۈگلۈقىنى يوقىتىپ، ئاتتىن چۈشۈپ كېتىدىكەن. بۇ ئادەتتە ناھايىتى خەتەرلىك بولۇپ، بەزىدە ھەتتا جېنىدىن ئايرىلىدىكەن. ئامىيانوس مۇنداق يازىدۇ: «ھونلار... تاغدىن قۇيۇن كەلگەندەك شۇنداق تېزلىك بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ، بىرەرسى بايقاپ بولغۇچە قارارگاھلارنى ئىگىلىۋالىدۇ».

ھونلارنىڭ ئاتلىرى قاۋۇل ھەم چىدامىلىق، بوغۇزلۇق كېلىدۇ. قىش كۈنلىرى قار ئاستىدىن ئوزۇق تېپىپ يېيەلەيدۇ. بۇمۇ ھون ئاتلىرىنىڭ بىر ئارتۇقچىلىقى. رىملىقلارنىڭ ئېتىنىڭ ئەكسىچە، ئۇلارغا باشقىچە چىقىممۇ كەتمەيدۇ. يىل بويى ئىشلىتىلىشكە تەييار تۇرىدۇ. ھونلاردا نۇرغۇن زاپاس ئات بولىدۇ. مۆلچەرلىنىشىچە، ھەربىر ھون ئەسكىرىدە يەتتىدىن زاپاس ئات بولىدىكەن. ۋېنگرىيىدە بىز بىر چەۋەندازغا بىرلا ۋاقىتتا ئالتە ئاتنى ھەيدەتىپ باققان. ئات مىنىشكە ئۇستا ئادەم ئۇچۇن ئېيتقاندا، بىرلا ۋاقىتتا شۇنچە كۆپ ئاتنى ھەيدەشتە چەۋەندازغا قاندىلىك يۇقىرى تەلەپ قويۇلىدىغانلىقىنى بىلمەي قالمايدۇ.

ئىگەردىن باشقا، ھونلار يەنە ئاسىيادىن ئەينى چاغدا ئىنقىلاب خاراكتېرلىك بىر خىل يېڭىلىق ئېلىپ كەلگەن، ئۇ بولسىمۇ ياۋروپالىقلار كۆرۈپمۇ باقمىغان ئۈزەڭگىدۇر. ئاتلىق ئۇزۇن يول يۈرگەندە پۇت تېلىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن، كىشىلەر ئىگەرگە بوغقۇچ، تاسما ياكى

چىڭگىدىن ئېشىلگەن پۇتلۇق چىگىپ قويغان. بۇنىڭ بىلەن ئات ئۈستىدە دەسسەپ ئولتۇرۇشقا يەر ھازىرلانغان. ئامىيانوس «ئۇلارنىڭ ئۆچكە تېرىسى بىلەن تۇكلۇك پۇتىنى يۆگىۋالغان» لىقىنى سۆزلەيدۇ.

ياغاچ ياكى تۆمۈردىن ياسالغان ئۈزەڭگە V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھونلار دەۋرى ئاخىرلىشاي دېگەندە ئاندىن مەيدانغا كەلگەن. گەرچە ئەينى چاغدا بۇ خىل ئۈزەڭگە ئانچە مۇكەممەل بولمىسىمۇ، لېكىن چەۋەندازلارغا بىخەتەرلىك تۇيغۇسى بېرىش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇپ ھەر تەرەپكە بۇرۇلۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. ياغاچ ئىگەر ۋە ئۈزەڭگە بولغاچقا، ھون چەۋەندازلار ئاتقا مىنىپ تۇرۇپ ھەر تەرەپكە ئوق ئاتالىغان.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردە، تەڭرىقۇت موتۇن «ھون» قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشمە گەۋدىسىنى «ئوقياچى مىللەت» دەپ ئاتىغان. ئۇلارنىڭ ئاجايىپ قورالى ئۆزگىچە لايىھىلەنگەن يا بىلەن يېڭىچە ئوق بولۇپ، يا ئېلاستىكلىقى بار ياغاچتىن ياسىلىپ، ئوتتۇرىسىدىن ئىككى بېشىغا قاراپ ياي شەكلىدە ئېگىلگەن.

يانىڭ ئىككى بېشى ۋە ئوتتۇرىسى تۇز سۆڭەك بىلەن مۇستەھكەملەنگەن. يانىڭ ئىككى بېشىدىكى تىرنىگۈچ كىرىچنى چىڭىتىپ، ياغاچتىكى كېرىلىش كۈچىنى C شەكىللىك ئىككى يايغا يۆنەلدۈرگەن. «يۇمىلاق» يانىڭ كېرىلىش كۈچى چەكتىن ئېشىپ كەتكەندە ئېگىلىپ كېتىپ ئېلاستىكلىقىنى يوقىتىدۇ. ھونلارنىڭ ياسىنىڭ كېرىلىش كۈچى ئىككى قىسقا ھەم ئېلاستىكلىقى ئۆزئارا

تەسىر كۆرسىتىدىغان رادىئاندىن بارلىققا كەلگەن. قولدا تۇتىدىغان يەردىن كىرىچتىكى ئوقنى قويىدىغان يەرگىچە بولغان ئارىلىق بەك قىسقا بولغاچقا، يانىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى رادىئان تۆۋەن قىسمىدىكىدىن چوڭراق بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئوقياچىلار تېخىمۇ ئەركىن ھەرىكەتلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ. بۇنداق يا شەكلىگە قاراپ «بىسىممېترىك يا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئارخېئولوگلار بىر قىسىم ھەمدەپنە بۇيۇملىرى ئارىسىدىن ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر كەلگۈدەك بىرقانچە يانى تاپقان، بەزىلىرىنىڭ سۇپىتى ناچار بۇيۇملار بولسىمۇ، ئەسلىدىكى قىممىتى بار بۇيۇملار بولمىغاچقا، ئۇلارنى ۋاكالىتەن ھەمدەپنە قىلغان ئىكەن. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھونلار ئانا يۇرتىدىن بارغانسېرى يىراقلاپ كەتكەن. ئاسىيادىن كېلىدىغان تەمىنات كېلىپ بولالمىغانلىقتىن، قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى تەسىرگە ئۇچراپلا قالماي، بۇنداق يانى ياساشقا كېرەكلىك ماتېرىياللارنى تېپىشمۇ تەسكە توختىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنى ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئۇستىلارلا ياسىيالايدىغان بولغاچقا، بۇنداق يا ئازلاپ كەتكەنسېرى، ئۇنىڭ قىممىتىمۇ ئاشقان.

ھونلار ئوقنىمۇ ئاسىيادىن ئېلىپ كەلگەن. ئوقنىڭ دەستىسىگە ئالاھىدە تۇشۇك ئېچىلغان بولۇپ، ئاتقان ئوقتىن ئوخشىمىغان ئاۋازلار چىققان. مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ھونلار جەڭلەردە دۈشمەن ئۇقمايدىغان بۇيرۇقلارنى يەتكۈزگەن. ئوق بېشى تۆمۈردىن ياسالغان بولۇپ، ئۈچ قىرلىق، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 60 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

ئوقنىڭ تېشىپ ئۆتۈش كۈچى جان ئالغۇدەك دەرىجىدە بولۇپ، بۇنداق ئوقنى ياۋروپالىقلار شۇ چاغقىچە ئۇچرىتىپ باقمىغان. بۇ ئوقلار رىم لەشكەرلىرىنىڭ بىلىق قاسرىقىسىمان ساۋۇتلىرىنى قەغەز تەشكەندەك تېشىۋەتكەچكە، رىملىقلار ئىنتايىن قورقۇپ كەتكەن. هونلار ئوقياسى بىلەن 60 مېتىر يىراقلىقتىكى نىشانغا دەل جايىدا تەگكۈزەلەيدىكەن. شۇڭا، دۈشمەننىڭ قىلچۋازلىرى، نەيزىۋازلىرى ۋە ئەنئەنىۋى ئوقياچىلىرى هەمىشە هونلارنىڭ ئوقياچىلىرى ئالدىدا ئامالسىز قالىدىكەن. بۇنداق هەربىي ئەۋزەللىك بىلەن هونلار هەممىلا يەردە غەلىبە قىلىۋەرگەن.

هەربىي جەهەتتىكى بۇنداق ئەۋزەللىككە ئىگە هونلارنىڭ توساتتىن ياۋروپا چېگرىسىدا پەيدا بولۇشى، ياۋروپالىقلارنى بىردىنلا ئاخىر زامان يېتىپ كەلگەندەك ساراسىمىگە چۈشۈرۈۋەتكەن. ياۋروپالىقلار بۇنداق ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلىغا ئامالسىز قالغان. قەدىمدىن قالغان يۈزمۇيۈز ئېلىشىپ كۈچلۈكلەر غەلىبە قىلىدىغان ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلى بولسا هازىر ئاقمايدىغان بولۇپ قالدى.

رىملىقلاردىن ئۇرۇشتا ئۆلۈۋاتقانلار بارغانسېرى كۆپىيىپ كەتكەچكە، ئۇلار تەدبىر قوللىنىپ، لەشكەرلەرگە قولۇپلۇق ساۋۇت كىيدۈرگەن. لېكىن، بۇ يېڭىچە مۇداپىئە كىيىمى هەربىي يۈرۈشتە ۋە جەڭدە تولىمۇ قولايسىز بولغان. گەرچە لەشكەرلەرنىڭ زەخىملىنىش نىسبىتى تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، ئەركىن هەرىكەت قىلالمىغاچقا، تازا ئوبدان ئۇرۇش قىلالمىغان.

هونلارنىڭ ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسى ئىنتايىن

مۇھىم غەلىبىلەرگە ئېلىپ بارغان. كىچىك كۆلەم-
دىكى 500—1000 كىشىلىك سەرخىل قوشۇن مىغ - مىغ
ئوقيانىڭ ھىمايىسىدە ھەر تەرەپتىن بىرلا ۋاقىتتا دۈشمەنگە
ھۇجۇم قىلىدىكەن. ناۋادا، دۈشمەنلەر توپلىنىپ جەڭگە
كىرسە، ھونلار يالغاندىن يېڭىلگەن بولۇپ قېچىپ، دۈش-
مەننى ئۆزىنى قوغلاشقا قىزىقتۇرىدىكەن. بۇ ۋاقىتتا، يې-
قىن ئەتراپتا مۆكۈپ ياتقان ئوقياچىلار ئوق ياغدۇرىدىكەن،
ئۇلارنىڭ ئوقىدىن ناھايىتى ئاز ساندىكى دۈشمەنلەرلا ئامان
قالىدىكەن. يالغاندىن قاچقان بايىقى چەۋەندازلار بۇ چاغدا
جەڭگە كىرىپ، دۈشمەننىڭ بارگاھىغا ھۇجۇم قىلىدىكەن.
V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان يۇنانلىق تارىخشۇناس
سوشموس «يېڭى تارىخ» دېگەن ئەسىرىدە ھونلارنىڭ مۇ-
شۇنداق جەڭ قىلىش تاكتىكىسى ھەققىدە خاتىرە قالدۇر-
غان. ھونلار تاكتىكىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۇلار
ئاۋۋال قاچىدۇ، ئەمما ئارقىدىنلا «... يان تەرەپتىن رەقى-
بىگە ئۇچقۇر چېكەتكىلەردەك مىڭ - مىڭ ئوق ياغدۇرىدۇ،
ئۇلاپلا بىر مەيدان قانلىق قىرغىنچىلىق يۈز بېرىدۇ.»
كىمكى ھونلارنىڭ ئوقىدىن ئامان قالغان بولسا، ئۇ
ھون چەۋەندازلىرىنىڭ قوش بىسلىق ئۇزۇن قىلىچىدىن
ئاگاھ بولۇشى كېرەك. ئارخېئولوگىيىلىك نۇرغۇن باي-
قاشلار ئارقىلىق، ھازىر بىز بۇنداق ئۇزۇن قىلىچ بىلەن
تونۇش بولۇپ قالدۇق. قىلىچىنىڭ دەستىسى ئادەتتە ئالتۇن
بىلەن نەقىشلىنىدۇ ھەم ئادەتتىكى تەبىئىي ياقۇتلاردىن
كۆز قويۇلىدۇ. ھونلارنىڭ ئوقياسىغا ئوخشاش، بۇنداق
قوش بىسلىق قىلىچمۇ ياۋروپالىقلارنىڭ قىلىچىدىن ئې-

شىپ چۈشىدۇ. ئۇنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇ يەردىكى، قىلىچنىڭ تۇتقۇچىدا قول توسقۇچ بار بولۇپ، دۈشمەن بىلەن ئېلىشقاندا، ھون جەڭچىسىنىڭ قولىنى قوغدىيالايدۇ.

ئۇرۇش ھونلار ئۈچۈن ئېيتقاندا خىزمەتتۇر، ئات بولسا ئۇلارنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنى. ئۇلار ھەم ئۆزى ئۈچۈن، ھەم باشقىلار ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىدۇ. ئۆزى ئۈچۈن ئۇرۇش قىلغاندا، ئۇلار يېزا - قىشلاق، ئۆي - ماكان، چېركاۋ ۋە شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ ئېلىپ بارىدۇ، كۆتۈرەلىگۈدەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئامال قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ. باشقىلار ئۈچۈن ئۇرۇش قىلغاندا، ياللانما قوشۇن بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئۆزىنىڭ باھاسىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆستۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ جېنىنى ئالىقانغا ئېلىپ قويۇپ باشقىلار ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىشى ھەرگىزمۇ سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن بولماستىن، بەلكى پۇل ئۈچۈندۇر. ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇرۇشنى كىمنىڭ نامىدا قىلسا ئوخشاش.

بۇ ھەرگىزمۇ ھونلار پەقەت ئۇرۇشقا تايىنىپلا جان باقىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. ئۇلار يەنە ئات سودىسى قىلىپ، نۇرغۇن پايدا ئالىدۇ. ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئات بەلكىم بىردىنبىر، شۇنداقلا ئەڭ مۇھىم ئېكسپورت تاۋىرى بولسا كېرەك. ئۇرۇش مەزگىلىدە ئات سودىسى قىلغانلارنىڭ ئېغىر جازالىنىدىغانلىقىدىن قارىغاندا، ئاتنىڭ ھونلار ئۈچۈن نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دۈشمەنلەرنىڭ ئاتلىق قوشۇنى ھونلارنىڭ ئاتلىرىنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ.

بۇ غەلىتە ھونلارنىڭ باشقىلاردىن ئەڭ پەرقلىنىدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار ئىگىلىۋالغان زېمىننى قوغداپ قې-لىشنىڭ كويىدا بولمايدۇ. ئۇلار ھەرگىزمۇ ئۆزى تېرىق-چىلىق قىلىش ئۈچۈن دېھقانلارنى ئېتىزلىقىدىن قوغلاپ چىقارمايدۇ. شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئارامبەخش ئۆيىنى ئى-گىلىۋېلىش ئۈچۈن ئۇلارنى شەھەردىن قوغلىمايدۇ. ئالاھى-دە ئىمتىيازغا ئېرىشىش ئۈچۈنمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋات-قان ھۆكۈمەتنى تارقىتىۋەتمەيدۇ. ئۇلار شەپقەتسىزلەرچە بۇلاپ - تالاپ، قىرغىنچىلىق قىلىدۇ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلار بولسا، ئۇلارنىڭ نېمىشقا مۇشۇنداق قىلىدى-غانلىقىنى چۈشەنمەيدۇ. شۇڭا، ئۇلار كىشىلەر بىلىدىغان ھەممە دۈشمەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ قورقۇنچلۇق. پېشىۋا پوپلار بۇنىڭدىن ساراسىمىگە چۈشۈپ، ئاخىر زاماننىڭ بېشارىتىدە تەسۋىرلەنگەن چەۋەندازلار ئەمدى كەپتۇ، ھونلار جازالىغۇچىلاركەن، بۇ دېگەن «تەڭرىنىڭ جازاسى» دەپ ئويلاپ قېلىشقان. ھالاكەتلىك كۈنلەر يېقىنلاشقاندا، ئاۋ-گوستىنۇس: «دۇنيا ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالدى، پات ئارىدا يوقالغۇسى» دەپ يازغان.

ئاتنىڭ بېلىگە خام گۆش قىستۇرۇش

ھونلار ياۋروپا چېگرىسىدا پەيدا بولغاندىن تارتىپ، ئۇلار ھەققىدە سانسىزلىغان رىۋايەتلەر تارقالغان. بەزىلەر، ھونلار دۈشمىنىنىڭ باش سۆڭىكىنى قەدەھ قىلىپ شاراب ئىچەرمىش دېسە، يەنە بەزىلەر، ئۇلار قېرىلارنى ئۆلتۈرەر-

مىش، ئوقىنى ئۈرۈش باشلاشتىن ئىلگىرى هامىلە قايناتـ
قان شورپىغا چىلاپ قويارمىش، ئۇلار بالىلارنىڭ گۆشىنى
يەپ، ئاياللارنىڭ قېنىنى ئىچەرمىش. ئۇلار كېچە ـ كۈنـ
دۈز ئاتتا يۈرەرمىش، ھەتتا ئاتقا مىنىپ ئۇخلارمىش،
ئۇلارنىڭ پۇتى يىگىلەپ كەتكەنلىكتىن، يول ماڭالمىغۇدەكـ
مىش، دېيىشىدۇ. ئامىيانوس: «جاپالىق تۇرمۇش ئۇلارنى
چېنىقتۇرغان. ئۇلار ئەزەلدىن يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇپ
يېمەيدىكەن، نازۇنېمەتلەرگىمۇ بىھاجەت ئىكەن. ياۋا
كۆكتاتلارنىڭ يىلتىزى ۋە ھەرقانداق ھايۋاننىڭ گۆشىنى
خام يەيدىكەن. گۆشنى ئۆزىنىڭ يوتىسى بىلەن ئاتنىڭ
دۈمبىسى ئارىسىغا قىستۇرۇپ ئىسسىتىدىكەن» دەپ يازـ
غان. ھونلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى ھەققىدە كەڭ
تارقالغان سۆز ـ چۆچەكلەر ئۇنىڭ ھەقىقىي يادروسى ئاساـ
سىدا بارلىققا كەلگەن. ھونلار يا ئاتنىڭ دۈمبىسىدىكى
ياغاچ ئىگەر يېغىر قىلىۋەتكەن يەرنى تېزراق ساقايتىش
ئۈچۈن ئاتنىڭ دۈمبىسىگە خام گۆش قىستۇرغان، ياكى
شامالدىتىپ قۇرۇتۇش ئۈچۈن گۆشنى يېنىدا ئېلىپ يۈرـ
گەن. ھازىرمۇ بەزى يايلاق قەبىلىلىرى شامالدىتىپ قۇرۇـ
تۇش ئۇسۇلى بىلەن قىشلىق يېمەكلىكلىرىنى ساقلايدۇ.
ھونلار يەنە پىسخىكىلىك ئۇرۇش قىلىشنىڭ مۇتەـ
خەسسىسى. ھونلار بىلەن زامانداش كىشىلەرنىڭ خاتىرىـ
سىگە قارىغاندا: «ئۇرۇشتا دۈشمىنىنى قورقۇتۇش ئۈچۈن
ھونلار يۈزىنى پىچاق بىلەن تىلىۋېتىشتىنمۇ يانمايدىـ
كەن» . بىلەك ۋە مۈرىسىگە ھەر خىل گۈللەرنى چېكىۋېـ
لىپ، ئۈستىگە ھايۋانات تېرىسىنى يېپىنىۋالىدىكەن. ئوقـ

دانغا بولسا قىپقىزىل ئوقلارنى سىلىپ قويىدىكەن. سۆ-
ڭەك ۋە مۈڭگۈزلەرنى ئېسىۋالىدىكەن. بەلۋېغىغا رەڭگارەڭ
ياغلىقلارنى چىگىپ، كىيىملىرىگە باغلىۋالىدىكەن. چاچ-
لىرىنى خورما رەڭ بوياپ، چېچىنى پاخپايتىۋالىدىكەن
ياكى ئۆرۈۋالىدىكەن ھەمدە چېچىنىڭ بىر قىسمىنى چۈشۈ-
رۈۋېتىپ، كىشىنىڭ تېنى شۈركەنگۈدەك ھۆركىرىگىنىچە
دۈشمەنگە ئېتىلىدىكەن.

بۇنىڭدىن باشقا رىۋايەتلەردە، ھونلار ئاۋۋال ئۆزىنىڭ
مەڭزىنى تىلىپ، كېيىن يەنە تىكىپ قويىدىكەن، بۇنىڭ
بىلەن ئۇلارنىڭ ئەسلىدىلا شالاڭ ساقىلى تاتۇقلار ئارىسى-
دىن كۆرۈنمىسىز ئۆسۈپ چىقىدىكەن. گوت تارىخشۇناسى
جوردانس: «ئۇلارنىڭ تېرىسى بەك قارا، يۈزىنىڭ شەكلى
غەلىتە، كۆزىنىڭ ئورنىدا ئىككى قارا تۆشۈك بار، بۇرنى
پاناق، يۈزىنىڭ ھەممە يېرى تاتۇق» دەپ يازغان. يۇنانلىق
تارىخشۇناس سوشمۇس: «ئۇلار مايمۇنغا ئوخشاپ كېتىدى-
كەن» دەپ قارايدۇ. كرىمۇننىڭ ئېپىسكوپى سىدونۇس:
«ھونلارنىڭ يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلىرىنىڭ چىرايىمۇ بەك
قورقۇنچلۇق ئىكەن... ئۇلار بۇرنىنى مەڭزىدىن ئېگىزرەك
يوغىناتمايدىكەن. چوڭىيىپ جەڭ قىلغاندا يۈز دۇبۇلغىسى
كىيىش ئۈچۈن، بۇرنىنى لاتا بىلەن تېڭىپ، ئېگىزلەپ
كېتىشىنى توسىدىكەن. بۇنداق ئەھۋالدا بالىنىڭ ئۆز ئانى-
سىلا يۈرەك پارىسىنىڭ يۈزىنى بۇزۇۋېتىدىكەن...» دەپ
تەسۋىرلىگەن. ئۇ ياش ۋاقتىدا گاللىيىدە ھونلار بىلەن
بولغان ئۇرۇشتا ھونلارنىڭ جەڭ قىلىش ئۇسۇلىنى ئىگى-
لىگەن. ئۇ يەنە ھون بالىلىرىنىڭ بۇرنى بېسىپ تۈزلىنى-

دىكەن، شۇنداق بولغاندا، دۇبۇلغا بېشىدىن چۈشۈپ كەت-مەسمىش، دەپ تولۇقلىما قىلغان.

بۇنداق تەسۋىرلەش رىملىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاق-داشلىرىنى سارا سىمىگە سالغان. ئېنىقكى، بۇنداق ئارتۇق-چە مۇبالىغىلىق تەسۋىرلەشلەر كىشىلەرنىڭ يات مىللەت-لەرگە بولغان ۋەھىمىلىك تۇيغۇسىنى قوزغاش ئۈچۈن بو-لۇپ، بۇ يات مىللەتلەر بولسا پات ئارىدا ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالاتتى. رىمدا ھونلارنىڭ بېسىپ كىرىشىد-دىن قورقۇپ تۇرغۇن كىشىلەردە ئىستېرىيىلىك كەيپىيات پەيدا بولغان.

يەنە بىر جەھەتتىن، رىملىقلار ئاسىيالىقلارنىڭ پا-كار، دوغىلاق بوي - بەستى ۋە ئادەتتىكىچە يۈز قۇرۇلمى-سىدىن بارا - بارا ياتسىرىمايدىغان بولغان. رىملىقلار ئەل-چىلەرنىڭ زىيارىتى ئارقىلىق ئالانلار ۋە كىچىك ئاسىيا ھەم پېرسىيىدىكى بىر قىسىم كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر بىلەن تونۇشقان. ئەينى چاغدىكى چەت ئەللىكلەرنى قوبۇل قىلىش مودىسىمۇ رىمدىكى كۆپ خىل مىللەتلەرنىڭ سىڭى-شىشىدە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

ھونلارنىڭ ياۋروپادىكى تەسىرى چوڭقايغانسېرى، كى-شىلەر ھەتتا ئۇلارنىڭ گۈزەللىك قارىشىنىمۇ قوبۇل قىل-غان. موڭغۇلىيىدىن فرانسىيىنىڭ غەربىگىچە تارقالغان ھونلارنىڭ قەبرىسىدىن ئارخېئولوگلار ئالاھىدە بىر ھادى-سىنى بايقىغان: جەسەتنىڭ بېشى نورمال شەكىلدە بولماس-تىن، چېكە ۋە پېشانىسىدىن سىقىلغاندەك ئېنىق ئىزنى بايقىغان. يۈزىدىكى قورۇقلار باشنىڭ سۆڭىكىگىچە سو-

زۇلغان. سەۋەبى ناھايىتى ئېنىقكى: باشنىڭ سۆڭىكى سو-
زۇلغاچقا، باشنىڭ شەكلى ئۆزگىرىپ كەتكەن. ئارخېئو-
لوگلار بۇنى «مۇنارسىمان باش سۆڭىكى» دەپ ئاتاشقان.
كىشىلەر يەنە بۇنداق سۈنئىي غەيرىي شەكىلنىڭ قانداق
پەيدا بولغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. بوۋاقلارنىڭ باش سۆڭى-
كى يۇمشاق بولۇپ، ئۆسۈش مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقاچقا،
كىشىلەر لاتا ياكى پوتا بىلەن بوۋاقنىڭ بېشىنى بوغۇپ
قويغان، بۇنىڭ بىلەن باش سوزۇنچاق چوڭايغان.

ئەينى چاغدا ھونلار ئىگىلىگەن رايونلاردا، پەقەت ئاق-
سۆڭەكلەر ۋە بەگلەرنىڭ بېشى مۇشۇنداق ئۆزگەرتىلگەن
بولۇپ، بۇ تۆۋەن قاتلامدىكىلەر بىلەن پەرقلىنىدىغان بىر
خىل ئىجتىمائىي بەلگە ئىكەن. ھەتتا گېرمانلار رايونىدىكى
تىرىنگېن ۋە ئودىنۋالددىمۇ بۇنداق يېگىچە مودىنىڭ ئىسپا-
تى تېپىلغان. ياۋروپالىقلارنىڭمۇ بۇنداق سىرتتىن كەلگەن
مودىنى ئۆگىنىشى ھونلارنىڭ بويسۇندۇرغان رايونلاردا نە-
قەدەر ئېتىبارغا ئېلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇزاققا سوزۇلغان بۈيۈك مىللىي كۆچۈش

بۈيۈك مىللىي كۆچۈش ئېلىپ بارغان ھون قەبىلىلى-
رى ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرى «ئاق
ھونلار» (ئېفتالىتلار) دەپ ئاتالغان، ئۇلار كاۋكاز تاغ
تىزمىلىرى ۋە قەدىمكى پېرسىيىنىڭ شىمالىنى ماكان تۇت-
قان ھەم ئۇ يەرلەرگە نەچچە يۈز يىل ھۆكۈمرانلىق قىل-

غان. يەنە بىرى قارا هونلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تېرىسى ئاپتاپتا كۆيۈپ قارىيىپ كەتكەن، ئۇلار ئاق هونلاردىنمۇ قارا بولۇپ، ئورال تاغ تىزمىسىنىڭ غەربىي قاپتاللىرىدىن كەلگەن. 374 ـ يىلى قارا هونلار ئاتامانى بالامىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ۋولگا دەرياسى بىلەن دون دەرياسى ئارىلىقىدىكى ئالانلارغا تۇيۇقسىز هۇ- جۇم قىلغان.

ئالانلارمۇ ئات مىنىپ يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولۇپ، ئۇلار هونلارنىڭ غەربكە تاجاۋۇز قىلىپ ماڭغان سەپىرىدە تۇنجى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلاردۇر. ئۇلارنىڭ نەيزە ۋە قىلىچى هەرقانچە قىلسىمۇ هونلارنىڭ قورالىغا تەڭ كېلەلمىگەن. ئالان خانلىقى ئاسىيانىڭ غەربى ۋە ياۋروپانىڭ شەرقىگە جايلاشقانلىقتىن، ئوخشىمىغان مە- دەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە ئىككى دۆلەت — جۇڭگو بىلەن رىم تارىختا تۇنجى رەت بۇ ۋەقەنى ئۆز دۆلىتىنىڭ سالنامىسىگە كىرگۈزۈپ، روسىيىنىڭ جەنۇبى ۋە ئىران- نىڭ شىمالىغا جايلاشقان بۇ خانلىقنىڭ هالاك بولۇش جەر- يانىنى تولۇق خاتىرىلىگەن.

بۈيۈك مىللىي كۆچۈشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، قې- چىپ چىققان ئاز ساندىكى ئالانلار جەنۇبە كۆلىدىن ئۆتكەن. كېيىن ئالانلار بىلەن ۋانداللار شىمالىي ئافرىقىدا بىر مەز- گىل قۇدرەت تاپقان «ۋانداللار ۋە ئالانلار خانلىقى» نى قۇرغان. لېكىن، كۆپ ساندىكى ئالانلار ياۋروپا بىلەن ئاسىيا تۇتاشقان جايدا قالغاچقا، هونلارغا باش ئەگكەن.

ئىلگىرى دۈشمەنلىشىپ ئۆتكەن كۆچمەن چارۋىچى

مىللەتلەر ئۇزاق ئۆتمەيلا ئىتتىپاقداشلاردىن بولۇپ قال-
غان، هونلار بىلەن ئالانلار بىرلىشىپ دنېپر دەرياسىنىڭ
غەربىي قىرغىقىدىكى شەرقىي گوتلارغا هۇجۇم قىلغان.
گوتلارنىڭ ياشىنىپ قالغان پادىشاهى ئېرماناريه ئۆز ۋاق-
تىدا روسىيىنىڭ شىمالىدىن قىرىم يېرىم ئارىلىغىچە بول-
غان گېرمان رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن داهىي بولسى-
مۇ، مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن دۈشمەن ئالدىدا كۈ-
رەشتىن ۋاز كېچىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.
قارا هونلار ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ 12 ئايدىن كې-
يىن، يەنى 375 - يىلى ۋەزىيەتتە كومېدىيىلىك ئۆزگى-
رىش يۈز بەرگەن. شەرقىي گوتلار غەربكە قېچىش بىلەن
بىرگە، ئەسلىي دنېپر دەرياسى بىلەن بالتىق دېڭىزى بويى-
دىكى ئۈچ دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئولتۇراقلاشقان قېرىنداشى
بولمىش غەربىي گوتلارنى دوناي دەرياسىغىچە سۈرۈپ بار-
غان. ئارخېئولوگلار غەربىي گوتلاردىن قالغان مەهەللە،
قەبرە ۋە ئۇلارنىڭ يوشۇرۇپ قويغان ئالتۇن - كۈمۈش،
مال - دۇنياسىغا ئاساسلىنىپ، ئۇلارنىڭ قېچىش يولىنى
تەسۋىرلىگەن. خۇددى ئالانلار هونلاردىن يېڭىلىپ قالغان-
دەك، شەرقىي گوتلارنىڭ ئادىمى كۆپ، كۈچى زور بول-
سىمۇ، هونلارنىڭ هۇجۇمىنى توسۇيالماي، ئاخىر باش
ئېگىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇلار دنېپر دەرياسى قىرغىقى-
دىن قوغلىنىپ، ئاخىر رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىغا
كەلگەن. غەربىي گوتلار بولسا هونلار، ئالانلار ۋە شەرقىي
گوتلارنىڭ بىرلىشىپ ئۆزىگە قورشاپ هۇجۇم قىلىشىدىن
قورقۇپ، هايات قېلىشىنىڭ بىردىنبىر يۈرسىتى — رىم

ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجازىتىنى ئېلىپ دوناي دەرياسىدىن ئۆ-
تۈۋېلىشىنىڭ كويىدا بولغان. بولمىسا ئۇلارنى بىر مەيدان
چوڭ قىرغىنچىلىق كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئىلتىجاسى
ئىجازەتكە ئېرىشىپ، غەربىي گوتلار 376 - يىلى رىم
ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگەن ۋە ئۆزىنىڭ
زېمىنىنى هونلارغا ئۆتۈنۈپ بەرگەن. ۋەهالەنكى، ئۇلار
هونلار بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشنىڭ يەنە ئىككى ئەۋلاد دا-
ۋاملىشىدىغانلىقىنى تېخى بىلمەيتتى. شۇنداق قىلىپ هون-
لار شەرقتە ئاسىيانىڭ كىندىكىدىن، غەربتە دوناي دەريا-
سىغىچە بولغان بىپايان زېمىننى ئىگىلىۋالغان. ئۇلارنىڭ
مەشهۇر داهىيسى هازىرقى ۋېنگرىيىدە قارارگاھ تىككەن.
هونلار گەرچە بىپايان زېمىننى ئىگىلىگەن بولسىمۇ،
ئەزەلدىن بىر دۆلەت قۇرۇشنى ئويلاپ باقمىغان. قارا
دېڭىز ئەتراپىدىكى ئاق هونلار غەربكە يۈرۈش قىلىش سې-
پىگە قوشۇلماي، كىم بىلەن ئۇرۇش قىلىش، قانداق
ئۇرۇش قىلىشنى ئۆزى قارار قىلىپ يۈرۈۋەرگەن. قارا
هونلارنىڭ ئايرىم قەبىلىلىرى دوناي دەرياسىدىن يىراق
بولغان قەدىمكى ئالان ئىمپېرىيىسىدە ئولتۇراقلىشىپ،
رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسىنى ماكان تۇتقان قېرىنداش-
لىرى بىلەن ئاساسەن مۇناسىۋەت قىلمىغان ياكى ناهايىتى
سۇس مۇناسىۋەتتە بولغان، ئۇلار بولسا شەرقتىكى تەھدىت
دەپ قارالغان. هونلارنىڭ نۇرغۇن مۇستەقىل قەبىلىلىرى
بولۇپ، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن باغلىنىش بولسى-
مۇ، لېكىن مۇكەممەل بىر قۇدرەتلىك دۆلەت ئەمەس ئى-
دى. ئۇلار پەقەت هەربىي جەهەتتىكى غەلىبىنى قوغلاشقان-

دا ھەم ئىتتىپاقلىشىپ ئېرىشكەن غەلىبە مېۋىسىنى قوغدىغاندىلا، ئاندىن بىر چەكسىز قۇدرەتلىك دۆلەت بولالايتتى.

بۈگۈنكى ئىران ۋە كىچىك ئاسىيانى ئىگىلىگەن بىر قىسىم ئاق ھونلار رىم شەھىرىنىڭ باياشاتلىقىنى خېلى بۇرۇنلا ئاڭلىغاچقا، ۋىزانتىيە شەھىرىنى ھۇجۇم نىشانى قىلىپ، كاۋكاز تاغلىرىدىن ئۆتكەن. بۇ ئۇلار ئۇيلاپ يېتەلمىگەن بىر ئاددىي ئويۇن ئىدى. ھونلارنىڭ بېسىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر كونستانتىنپولغا تارقىلىپ، ئۇ يەردىن رىمغا يېتىپ كەلدى. رىم پادىشاھى تېئودوسىئوس ھونلارنىڭ دوناي دەرياسى بويلىرىدىلا بولۇپ قالماي، كىچىك ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى ئۆلكىلەرنىمۇ تالان - تاراج قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئامالسىزلارچە تونۇپ يەتكەن.

ئۇزاق ئۆتمەي، ھونلار بۈگۈنكى تۈركىيىنى بېسىپ ئۆتۈپ، قەدىمكى زاماندىكى باياشات شەھەر ئەنتاكىيىگە يېتىپ كەلگەن. ئۇ چاغدا ھونلارنى توسۇپ قالالىغۇدەك كۈچ يوق ئىدى. ئەنتاكىيىلىك بىر كىشى شۇ چاغدىكى قورقۇنچلۇق تالان - تاراجنى كېيىنكىلەر ئۈچۈن بىر تاشقا پۈتۈپ: «ئۇلار ئارىمىزدا، بىراق بىز ئۇلارنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى بىلەلمىدۇق. ئۇلار مۇقەددەس بۇلاقتا ئاتلىرىنى سۇغىرىشتى. ئىبادەتخانىنىڭ پەلەمپىيىدە قىزلىرىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلدى. شەھەرنىڭ تۈۋرۈكلىرىگە بالىلىرىمىزنىڭ بېشىنى ئېسىپ قويۇشتى. قىزلىرىمىزنى يالىڭاچلاپ، ئاتقا مىندۈرۈپ ئېلىپ كېتىشتى. ئۇلار (قىزلار) ئەنتاكىيىدىن شۇ ئايرىلغىنىچە، بىز ئۇلارنى قايتا

كۆرەلمىدۇق» دەپ خاتىرىلىگەن.

ئاھالىلەر ساراسىمىگە چۈشكەندە، رىم پادىشاھى بۇ ۋەھىمىلىك خەۋەرلەردىن قورقۇپ كەتمىگەن. چۈنكى، ئۇ-نىڭغا شەرقىي شىمالدىكى ھونلارنىڭ پات ئارىدا گوتلارنىڭ ئاشلىقىنى يەپ تۈگىتىدىغانلىقى، تولۇقلىما ياردەمگە ئېرىشەلمەيدىغانلىقى، بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھونلارنىڭ كىچىك ئاسىيادا پېرسىيە ۋە ۋىزانتىيىنىڭ قايتۇرما زەربىسىگە ئۇچرايدىغانلىقى بەش قولدەك ئېنىق ئىدى. تېئودو-سىئوس يەنە ھونلارنىڭ بۇلاڭچىلىققا تايىنىپ باشقىلارنىڭ ئاشلىقى، مال - چارۋىسى ۋە ئالتۇنى بىلەن تۇرمۇش كەچۈ-رىدىغانلىقى، ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبە بولغاندىلا بۇلارغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىنىمۇ تونۇپ يەتكەن. شۇڭا، ئۇ توپىلاڭ كۆتۈرگەن غەربىي گوتلارنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، قىلچە ئارىسالدى بولماستىن، بۇ ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ دوناي دەرياسىنىڭ قارشى قىرغىقىدىكى ھونلار بىلەن سۆل-ھى قىلىشقان. ھونلار بېسىپ كەلگەندە غەربىي گوتلار رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ كېلىپ، رىم پادىشاھىغا بېقىنغاند-لىقىنى بىلدۈرگەن بولسىمۇ، يەنىلا مۇستەقىل بولۇشنىڭ كويىدا بولغان.

گەرچە ھونلار كىچىك ئاسىيانى تالان - تاراج قىلغان بولسىمۇ، تېئودوسىئوس يەنىلا ئاق ھونلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، قارا ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى چەكلىمەكچى بولغان. سىرتقا قارىتا ئۆزىنى بارلىق ھون قەبىلىلىرىنىڭ دوستى قىلىپ كۆرسىتىپ، ئەمەلىيەتتە بۇ قەبىلىنى يەنە باشقا قەبىلىگە قارشى تۇرۇشقا قۇتراتقان. تېئودوسىئوس

مۇشۇنداق خەتەرلىك سىياسەت قوللىنىپ ئۆز دۆلىتىنى 20 يىل خاتىرجەم ساقلىغان.

لېكىن، تېئودوسىئۇسنىڭ ئۆلگەنلىك خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن، بۇ خاتىرجەملىك بىردىنلا بۇزۇۋېتىلگەن. 395- يىلى دوناي دەرياسى بويىدا يېڭى ئۇرۇشلار باشلانغان. هونلار بىلەن گېرمانلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش ۋە هونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پۇت تېپىشلەر ۋەزىيەتنى تامامەن قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن. رىم ئىمپېرىيىسى هۆكۈمرانلىقىنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش-تۇرالماسلىقى بىر گەپ بولۇپ قالغان. رىملىقلار ئىلگىرى چېگرىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشلارغا سالماقلىق بىلەن قارىغان بولسا، ئەمدى ئۇنىڭ ئورنىغا كېلەچەككە بولغان ۋەھىمە ئالماشقان. تېئودوسىئۇس ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇزاقتىن بېرى چۇۋۇلۇپ كېتەي دەپ قالغان رىم ئىمپېرىيىسى ئاخىر پارچىلىنىپ كەتكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ئىككى هۆكۈمران مەيدانغا كېلىپ، ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم) گە ئاركادىئۇس، غەربىي رىمغا خونولىئۇس هۆكۈمرانلىق قىلغان.

قەھرىماننىڭ دۇنياغا كېلىشى

IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ياۋروپادىكى هونلار قۇدرەتلىك ئەللەردىن سانىلىدىغان بولۇپ بولغان ئىدى. ئاتتىلانىڭ بالىلىق دەۋرى ئەجدادلىرىنىڭكى بىلەن ئوخشىمايدىغان مۇھىتقا توغرا كەلدى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى بوران

سوقۇپ تۇرغان چېدىرلاردا ياكى كالا هارۋىسىدا تۇغۇلۇپ، بالىلىق دەۋرىنى ئۇزاقتا سوزۇلغان غەربكە يۈرۈش جەرياندا ئۆتكۈزگەن. ئاتتىلامۇ گەرچە كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ ئەۋلادى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ پۈتۈنلەي يېڭى بىر دەۋردە ئۆسۈپ يېتىلگەن.

مىلادىيە 410 ـ يىلى بۇ هون خانزادىسى 14 يېشىدا راۋىننا(غەربىي رىمنىڭ پايتەختى) دىكى خونولىئۇسنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ كېلىنگەن. ئۇ چاغلاردا ئاقسۆڭەك ۋە بەگلەرنىڭ پەرزەنتلىرى ئاتالمىش بارىمتاي سۈپىتىدە باشقا ئەللەرنىڭ ئوردىسىغا ئەۋەتىلىپ، يات ئەللەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىش ناهايىتى ئومۇملاشقان. بۇ خىل مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش ئۆزئارا هۆرمەتلىشىشنىڭ ئىپادىسى بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە ئۆزئارا ئۈرۈش قىلماسلىقنىڭمۇ بىر خىل كاپالىتى ئىدى.

راۋىننا رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئىدى، رىم بولسا مەمۇرىي پايتەختى ئىدى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئەينى چاغدىكى ھەشەمەتلىك موسائىكلار ۋە ئۆزگىچە دىنىي ئىمارەتلەردىن كلاسسىك دەۋرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ھوقۇق مەركىزىدىكى هاياتنىڭ قانداق بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئاتتىلا ئۆزىدىن بەش ياش چوڭ رىملىق ئاقسۆڭەك ئائېتىئۇس بىلەن ئاغىنە بولغان، ئائېتىئۇس ئىلگىرى هون تەڭرىقۇتى رۇئانىڭ ئوردىسىدا بارىمتاي بولۇپ تۇرغان.

ئاتتىلا ئىتالىيىنىڭ شىمالىدىكى بۇ شەھەردە غەمسىز يىللىرىنى ئۆتكۈزگەن. ئۇ يۇنان تارىخى ۋە رىم تارىخى،

شۇنىڭدەك مەدەنىيەت دۇنياسىنىڭ ئېسىل ئۆرپ - ئادىتىنى ئۆگەنگەندىن باشقا، يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن خىرىستىئان دىنى بىلەن پىششىق تونۇشقان، لاتىن تىلىنىمۇ ئوبدان ئۆگەنگەن. ئۇ رىملىقلارنىڭ كۆزى بىلەن دۇنياغا نەزەر سېلىشنىمۇ ئۆگەنگەن، بۇنىڭ بىلەن ئۇ رىملىقلارنىڭ كۆ-ڭۈلدىكىدەك ئىتتىپاقدىشى بولۇش بىلەن بىرگە، ئەڭ خە-تەرلىك دۈشمىنىمۇ بولۇپ قالغان.

ئاتتىلا دۇنيا تارىخىدىكى داھىيانە سېھرىي كۈچكە ئى-گە ھۆكۈمرانلارنىڭ بىرى. تا بۈگۈنگىچە كىشىلەر ئۇ ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلارغا غەرق بولۇپ يۈرۈشىدۇ. ئاتتىلا دېگەن ئىسىم بىلەن چېتىشلىق بولغان ھوقۇق — رەھىمسىزلىك بىلەن قايناق ھېسسىيات ئەۋلادمۇئەۋلاد با-لىلارنى ۋەسۋەسىگە سېلىپ كەلدى. ئاتتىلانىڭ ھايات ۋاق-تىدا توپلىغان ياكى ئەپچىللىك بىلەن كېلىشىم تۈزۈش ئارقىلىق ئېرىشكەن ھېسابلاپ بولغۇسىز بايلىقى، ئۇنىڭ رىم پادىشاھى ئالدىدىكى مەغرۇرلۇقى، دۇنيانىڭ ئەڭ پىن-ھان بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدىن تېپىپ كەلگەن ساھىبجامال-لارنى ئوردىسىدا ساقلىشىدەك ئىشرەتپەرەسلىكى، شادىيانە مەرىكىلەردە شاراب ئىچىپ مەست بولماسلىقى، ئۇرۇشلار-دىكى چىدامىلىقلىقى، دىپلوماتىيە ماھارىتى، شۇنىڭدەك ئەڭ ئاخىر ياش كېلىنىنىڭ باغرىدا سىرلىق ئۆلۈپ كېتىشى — بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتنىڭ ئاتاما-نىنى رىۋايەت تۈسىنى ئالغان شەخس قىلىپ قويغان. «نى-بېلۇنگېن قوشىقى» دىكى ھون تەڭرىقۇتى ئېسىلنىڭ پرو-توتىپى بولغان ئاتتىلا دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىغا مەڭگۈلۈك

كىرگۈزۈلگەن.

ئىسسىق قانغا ئالتۇن تېگىشىش

ئاتتىلا بالىلىق مەزگىلىدە هونلار بىلەن رىم ئوتتۇرد- سىدىكى ئۇرۇش تېخىچە داۋاملىشىۋاتقان بولۇپ، هون چەۋەندازلىرى تەرەپ - تەرەپتىن شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىلىرىگە هۇجۇم قىلىۋاتاتتى. بالقان يېرىم ئارىلى (هازىرقى يۇگوسلاۋىيە بىلەن بۇلغارىيە چېگرىلىنىدىغان يەرلەر) دا هونلار مۇز تۇتقان دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ مۇرسىيە تۈزلەڭلىكىگە كىردى. ئۇلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭچى ئالپىس تاغلىرىغىچە كېڭەيدى. شەرقتىكى كىچىك ئاسىيا- دا، ئۇلار سۇرىيىنىڭ باياشات سودا شەهەرلىرىگىچە هۇجۇم قىلىپ باردى.

دانىشمەن ھىخمىس 396 - يىلى: «بۇ دەۋرنىڭ هالا- كىتىنى ئويلىغىنىمدا يۈرىكىمنى تىترەك باسىدۇ. 20 يىلدىن بېرى هەر كۈنى دېگۈدەك رىملىقلارنىڭ ئىسسىق قېنى قۇستەنتەنىيىدىن ئالپىس تاغلىرىغىچە قاراپ ئېقىۋا- تىدۇ. گوتلار، سارماتلار، ئالانلار، هونلار، ۋاندالىلار ۋە ماركومانلار، سىنكەنت، فراكىيە، ماكىدونىيە، داردانى- يە، سېسارى، ئېپىر، دالماتسىيە ۋە پاننونىيىلەرنى تۈز- لىۋەتتى، ئۇلار بۇ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ قاتتىق تالان - تاراج قىلدى. سانسىزلىغان ئېسىل خانىملار ۋە ئىپپەتلىك قىزلار ئۇرۇشتا ئاياغ ئاستى بولدى. ئېپىسكوپلار تۇتۇپ كېتىلدى. پوپ ۋە باشقا روهانىيلار ئۆلتۈرۈلدى. چېركاۋ-

لار چېقىۋېتىلدى ياكى ئات ئېغىلى قىلىندى. شېھىتلەر-نىڭ سۆڭەكلىرى ھەر يەرلەردە قالدى. قانچىلىغان دەريا-لارنىڭ سۈيى ئىسسىق قان بىلەن قىپقىزىل بويالدى…»
دەپ يازغان.

پۈتكۈل دۇنيا مالىمانلىشىپ، تۈزلەڭلىكتە تۈيۈقسىز ئوت لاۋۇلدىغاندەك، كىشىلەر ئارقا - ئارقىدىن «ياۋايى»
لار رايونىدىن قېچىپ چىقىشتى. دانىشمەن ئانبراسىئوس ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ئاشۇ يىللارنى: «ھونلار ئالانلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئالانلار گوتلارغا ھۇجۇم قىلدى. گوتلار تەففالار ۋە سارماتلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئېللىرىدىن قوغ-لانغان گوتلار كېلىپ بىزنى قوغلىدى. بۇ ئىشلارنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىگىلى بولمايۋاتىدۇ» دەپ تەسۋىرلى-گەن.

شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىلدا ھونلار شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن كېلىشىم تۈزمەكچى بول-غان. ئۇلار تۈزگەن كېلىشىملەر ھەممىشە باشقىلارنىڭ مەن-پەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈۋۈش ھېسابىغا تۈزۈلگەن بولۇپ، ئىلگىرى ھونلار سىقىپ چىقارغان گېرمان قەبىلىلىرىگە يۆلەك بولغان. پاتپاراقچىلىق ئىچىدىكى بۈيۈك مىللىي كۆ-چۈش جەريانىدا، شەرقىي گوتلار بىلەن غەربىي گوتلار كىشىلەرنىڭ ئويلىمىغان يېرىدىن چىقىپ تاجاۋۇزچى بو-لۇپ قالغان. بۇنىڭدىن باشقا، ۋاندالىلار، فرانكلار ۋە رىم تەۋەسىدىكى باشقا مىللەت ۋە قەبىلىلەرمۇ باشقىلارغا تاجا-ۋۇز قىلغان، گەرچە ئۇلار ئۆزىمۇ زوراۋانلىقنىڭ قۇربانى بولسىمۇ، لېكىن باشقىلار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ زىيىنىنى

تولدۇرۇۋالماقچى بولغان.

بۇنداق ئەھۋالدا، ئىچكى جەھەتتىن ئېغىر زەربىگە ئۇچرىغان رىم ھونلارنىڭ غەربىي كۆچىدىن پايدىلىنىشقا باشلىغان. بۇ بىر قىزىقتۇرۇشچانلىقى كۈچلۈك ھەل قىلىش ئۇسۇلى ئىدى. غەربىي رىملىقلار تۇنجى بولۇپ ھونلار بىلەن كېلىشىم تۈزگەن، ئەمما ئەينى چاغدا ئۇلار قانداق ئاقىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئويلاپ باقمىغان. شۈبھىسىزكى، بۇنداق قىلىش كۈچلۈك دۈشمىنىگە دەرۋازىنى داغدام ئېچىپ بەرگەنگە باراۋەر ئىش ئىدى.

شەرقىي رىملىقلار ھونلار بىلەن مۇرەسسەلەشمىگەچكە، ئۇرۇش تېزلا باشلىنىپ كەتكەن. 408 - يىلى ھونلارنىڭ پادىشاھى ئۇلدىز شەرقىي رىمغا ھۇجۇم قىلغان. ئۇ تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن قۇياشنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «مەن خالىسام، كۈن نۇرى يەتكەن زېمىنلارنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇرىمەن» دېگەن.

شۇ يىلى غەربىي گوتلارنىڭ پادىشاھى ئالارىك رىم شەھىرىنى بۇلاپ - تالاپ قۇرۇقداپ قويغان. ئىككى يىلدىن كېيىن ئۇزاق مۇددەتلىك ئىگىلىۋالغان.

ئۇلدىزنىڭ ۋارىسى رۇئا (بەزىدە رۇگىراس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تۇنجى بولۇپ پۇلغا تىنچلىق تېگىشىشتەك بېيىش يولىنى بەرپا قىلغان. ئۇ شەرقىي رىمدىكى فراكىيىگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ئەسلىي ھېچقانچە كۈچىمەيلا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئىمكانىيىتى بولسىمۇ، يەنىلا تىنچلىق كېلىشىمى تۈزگەن. بۇ ئۇسۇل ھونلار دەۋرى ئاخىرلاشقۇچە ياۋروپادىكى بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ قالغان.

قۇستەنتەنىيە ھەر يىلى رۇئاغا 350 قاداق ئالتۇن ئولپان تاپشۇرغان. شۇنىڭ بىلەن ھونلار ھەربىي تەھدىتكىلا تايى-نىپ دۆلەت خەزىنىسىنى تولدۇرالايدىغان دەۋرگە كىر-گەن. ئەگەر ئولپان قەرەلىدە تاپشۇرۇلمىسا، ھونلارنىڭ ھەربىي تەھدىتى ئەمەلىيەت ئارقىلىق كۆرسىتىپ قويۇل-غان.

شەرقىي رىم بارغانسېرى ھونلارغا تايىنىۋاتقاندا، ھون-لار بولسا غەربىي رىمنىڭ باراۋەر ئورۇندىكى ئىتتىپاقدىشى بولۇۋېلىپ، گېرمانلارغا ئورتاق قارشى تۇرغان. ھونلار-نىڭ بۇنداق قىلىشى ئاساسەن يەنىلا پۇل ئۈچۈن ئىدى. رىملىق ئائېتىئۇس ھونلاردىن ئەسكەر سېتىۋالغان. لې-كىن، ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ھونلارغا بەك ئىشىنىپ كەت-كەنلىكتىن، پۇشايماننى ئالدىغان قاچا تاپالماي قالغان.

رۇئانىڭ ئوردىسىدا بارىمتاي بولۇپ تۇرغان ئائېتى-ئۇس ھونلاردىن ئات مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىش ماھارىتىنى ئۆگەنگەن ھەم ئاتتىلا بىلەن ئاغىنە بولۇپ قالغان. ئاتتىلا رىم دۇنياسىنى چۈشەنگەندەك، ئۇمۇ ھونلار دۇنياسىنى چۈشەنگەن. ئۇ رىمنىڭ ئەمەلدارى بولغاندىن كېيىن، ھون-لار بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەتنى ئېسىگە ئالغان. 424 ـ يىلى يوھاننىس ئىسىملىك بىر ئاقساقال رىم پادى-شاھى بولۇشنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇ پۇل بېرىپ ھونلاردىن ياردەم سورىغان. شۇنىڭ بىلەن ھونلار رىم دۆلىتىنىڭ كۆچى سۈپىتىدە رىملىقلار تەرەپتە تۇرغان.

ئائېتىئۇس ئۇرۇشخۇمار، رىملىقلار قورقىدىغان ھون-لارنى باشلاپ تىبىر دەرياسى بويىدىكى شەھەرگە كىرگەندە،

يالغان پادىشاھ ئاللىقاچان باشقىلار تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىلگەن بولۇپ، بۇ ھەقىقەتەنمۇ تەقدىرنىڭ بىر قېتىملىق ئويۇنى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەردە، ھونلار بىلەن غەربىي رىملىقلار ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق تۈزۈلۈپ ھەم بۇزۇلۇپ تۇرغان ئىتتىپاق غەربىي رىمدىن ئىبارەت بۇ كېسەلچان ئىمپېرىيىنىڭ 450 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئىمكانىيەت بەرگەن.

ئائېتىئۇس قانۇنلۇق تەخت ۋارىسىنى قوغداپ كېلىۋاتاتتى، ئۇنىڭ ھوقۇقى كۈنسايىن چوڭىيىپ كېتىۋاتقاچقا، خان ئانىسى پىراسدىيە شۈبھىلىنىپ قالغان (ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىمپېرىيىنىڭ ھوقۇقىنى باشقۇرۇۋاتقانىدى). شۇنىڭ بىلەن پىراسدىيە ئۇنى گاللىيە (ھازىرقى فرانسىيە) نىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلەپ، بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش كويىدا بولغان. لېكىن، ئائېتىئۇس بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلمىغانلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ، ئىناۋىتىنى تېخىمۇ ئۆستۈرگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە ھونلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئارلېس (فرانسىيىنىڭ بىر شەھىرى) نى ئىگىلىۋالغان غەربىي گوتلارنى يەڭگەن ھەم گاللىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان فرانكلارنى بويسۇندۇرغان. يەنە باش ئەگمىگەن بىر قىسىم فرانكلارنى رېيىن دەرياسىدىن قوغلاپ چىقارغان. ئىلگىرى غەربكە كۆچۈش جەريانىدا باشقا مىللەتلەرنى قوغلىغان ھونلار ئەمدى بولسا رىمنىڭ ئۆزد-

نىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قوغداش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىشىدىكى يارداەمچىسى بولۇپ قالغان.
ئائېتىئۇس گاللىيىدىكى توپىلاڭنى تىنچىتقاندىن كېيىن، رىمنىڭ رېتىيە ۋە نورىكام (ھازىرقى شۋېتسارىيە ۋە ئاۋستىرىيە) غا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.
ۋەھالەنكى، ئائېتىئۇسنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى خان ئانىسى پراسدىيىنى ئىنتايىن تەشۋىشلەندۈرگەن. ئۇ ئائېتىئۇسنىڭ ھوقۇقى زورىيىپ كەتسە، ئۆزىگە تەھدىت ئېلىپ كېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئائېتىئۇسنىڭ بارلىق ھوقۇقى ۋە ئۇنۋانىنى ئېلىپ تاشلىغان. ئائېتىئۇس ئۆزىنىڭ ئۇنۋانى ۋە ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، رىمدىن قېچىپ كەتكەن. ئۇ ھون تەڭرىقۇتى رۇئانىڭ ئوردىسىدا قىزغىن قارشى ئېلىنغان.
پراسدىيە ئائېتىئۇسنى سىياسىي ساھەدىن سىقىپ چىقىرىۋەتتىم دەپ چوتنى يەنە خاتا سوققان. ئائېتىئۇس رىملىقلارنىڭ زەئىپ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ، رەسمىي ئۇرۇشمايلا ھون چەۋەندازلىرىنىڭ ھىمايىسىدە مەغرۇر ھالدا رىم شەھىرىگە قايتىپ كىرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، پراسدىيە ئائېتىئۇسنىڭ قورچىقىغا ئايلىنىپ قالغان. ئائېتىئۇس ئۆزىنى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەشنى تەلەپ قىلغان. تەشەككۇر يۈزىسىدىن ھونلار بوگۇنكى ۋېنگرىيىنىڭ پاننونىيە ئۆلكىسىگە ئېرىشكەن. شۇ-

نىڭدىن باشلاپ ئۇ يەر ھونلارنىڭ مەركىزى بولۇپ قالغان.

ئىككى تەڭرىقۇتنىڭ تەڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

تەڭرىقۇت ياشىسۇن! 434 - يىلى تەڭرىقۇت رۇئا
ۋاپات بولغاندا، ھونلارنىڭ قەدىمىي ئادىتى بويىچە ئۇنىڭ
ئىككى جىيەنى بولمىش بلېدا بىلەن ئاتتىلا تەڭرىقۇتلۇق
تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان. ئىش باشلاپلا ئۇلارنىڭ كۆڭۈل
بۆلگىنى قۇرۇقدىلىپ قالغان خەزىنە بولغان. شەرقىي
رىملىقلار ئولپاننى دائىم كېلىشىمدە بېكىتىلگەن مۇددەتتە
تاپشۇرمىغان. بۇنىڭ بىلەن يۈز بېرىدىغان ۋەقە ھەر ئىككى
تەرەپكە ئايدىڭ ئىدى: ھونلار قولىغا قورال ئالغان، ئۇ-
رۇش باشلانغان. ئۇرۇشتىن كېيىن بلېدا بىلەن ئاتتىلا
ئات ئۈستىدە ئات مىنىپ كۆنمىگەن رىملىقلارنى قوبۇل
قىلغان. رىملىقلار ئاتتا ناھايىتى بىئارام بولسىمۇ، ھون-
لارنىڭ قائىدىسىگە ئەمەل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئىككى
تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزگەن. 453 - يىلى ترانسىلۋانىيە
تېغىنىڭ شىمالى (ھازىرقى رۇمىنىيىنىڭ ماگس شەھە-
رى) ئېتىكىدە ھونلارنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئىككى تە-
رەپ تىنچلىق كېلىشىمى تۈزگەن.

كېلىشىمدە شەرقىي رىملىقلارنىڭ ھونلارنىڭ دۈشمە-
نى بىلەن، يەنى رىم ئىمپېرىيىسى سىرتىدىكى گېرمان
قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى چەكلەنگەن. بۇنىڭ-
دىن باشقا، يەنە ئەسىرلەرنى ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى قې-

لىپلاشتۇرۇلغان. چېگرىدىكى بازارلار تاقىۋېتىلگەن. ھەر يىلى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئولپان ئىلگىرىكىدىن بىر قاتـ لىنىپ، 700 قاداق (تەخمىنەن 229 كىلوگىرام) ئالتۇنغا ئۆستۈرۈلگەن. بۇ كېلىشىم ئۇزاق مۇددەتلىك تىنچلىققا كاپالەتلىك قىلالمىسىمۇ، ھونلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ھونـ لارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان زېمىنى رىم ئىمپېرىيەـ سىدىن ئۆزگە پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ياۋروپاغىچە كېڭەيتىلگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتەك دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. ھونلارنىڭ تەسىر كۈچى رېيىن دەرياسىغىچە كېڭەيگەن بولۇپ، دەريانىڭ يەنە بىر قىرغىقى بولسا ئائېتىئۇسنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى گاللىيە ئىدى.

ئائېتىئۇس رىم ئىمپېرىيىسى قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانلىقىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، ھونلارغا گالـ لىيە رايونىنىڭ تەپتىشلىك ھوقۇقىنى بەرگەن. غەربىي گوتلار يەنە بىر قېتىم ھون ياللانما لەشكەرلىرىنىڭ شەپـ قەتسىز زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان. رېيىن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا ئولتۇراقلاشقان، ۋولمۇس ۋە ماينىتىس رايونىدىكى بۇرگوندلار باش ئەگمىگەن. بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ئۇلار ھەتتا تېخى رىم ۋە ھونلارنىڭ چېگرىدىكى قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلغان. ئەمدى بولسا ھونلارنىڭ ئىنتىـ قام ئالىدىغان كۈنى بولۇپ، بلېدانىڭ رەھبەرلىكىدە ھونـ لار بىر ھۇجۇم بىلەن بۇرگوندلارنى تارمار قىلغان. بۇ ۋەقە زادى 435 - يىلى يۈز بەرگەنمۇ ياكى 436 - يىلى يۈز بەرگەنمۇ دېگەن مەسىلىدە تارىخشۇناسلارنىڭ پىكرى بىردەك ئەمەس. بۇرگوندلارنىڭ پادىشاھى گۇندىكار ئۇـ

رۇشتا ئۆلگەن. بۇرگوندلارنىڭ يوقىتىلغانلىقىدەك ئەمەلىيەت گېرمان مىللەتلىرىنىڭ قەلبىدە ئېغىر جاراھەت پەيدا قىلغان. ئۇرغۇن خەلق رىۋايەتلىرىدە بۇ تارىخ خاتىرىلەنگەن. نەچچە يۈز يىلدىن كېيىن بۇ تارىخ ئاساسىدا «نىبېلۇنگېن قوشىقى» دېگەن بۈيۈك داستان يېزىلىپ چىقىلغان.

ئائېتىئۇس ئاخىرقى رىملىق دەپ ئاتالغان. گاللىيە رىم ئىمپېرىيىسى ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاچقا، ئۇ رىم ئىمپېرىيىسى ئۈچۈن گاللىيىدىكى تۇپراقنى تىنچىتىپ كاتتا تۆھپە ياراتقان. ئەگەر ھونلار بولمىغان بولسا، رىم ئىمپېرىيىسى ئاللىقاچان پارچىلىنىپ كەتكەن بولاتتى. لېكىن ئۇلار بولغاچقا، رىم ئىمپېرىيىسى ئاخىر يەنىلا ھالاك بولاتتى. چۈنكى، شۈبھىسىزكى، بۇ، بۆرىنى قوتانغا باشلاپ كىرگەنلىك ئىدى.

شەرقىي رىمنىڭ ئېچىنىشلىق تارىخى شۇنى كۆرسىتىپ بەردىكى، ھونلار ھەرقانداق ئەھۋالدا ئۆزىدىن قانداق پايدىلىنىشنى بىلگەن. شەرقىي رىملىقلار شىمالىي ئافرىقىدىكى كارفاگېننى ئىگىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سېتسىلىيىدىن ئىتالىيىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرمەكچى بولغان ۋانداللارغا تەھدىت سالغان. ئىمپېرىيىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە، پېرسىيە شاھى شەرقىي رىمغا تەۋە ئەرمەنىيىنى يۇتۇۋالماقچى بولغان. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي رىم پادىشاھى پېرسىيىگە ئەڭ ئاخىرقى بىر تۈركۈم لەشكىرىنى ئەۋەتكەن. ھونلار ئۆزلىرىنىڭ دوناي دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا ئاساسەن قارشىلىقا ئۇچرىمايدىغانلىقىنى بىلگەچكە، قىلچە تەپ تارتماستىن، ئۆزلىرى قورۇشقا قاتناشقان

ئەركىن بازارغا ھۇجۇم قىلىپ، بارلىق سودىگەرلەرنى تۇ-
تۇۋالغان. ئۇلار بۇ ئارقىلىق سۆھبەتكە قىستىغان بولسى-
مۇ، سۆھبەت قاتمال ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. بۇنىڭ بى-
لەن ھونلار قورال كۈچى بىلەن مەسىلىنى ھەل قىلماقچى
بولغان. 440 - يىلى ھون ئاتلىق لەشكەرلىرى يەنە بىر
قېتىم دوناي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بالقاننىڭ شەرقىي شىما-
لىنى ئىگىلىۋالغان. سىنگىدۇنۇم (ھازىرقى بېلگراد) شە-
ھىرىنى بېسىۋېلىپ، ئاھالىلەرنى ھەپسىگە ئالغان. ھونلار-
نىڭ كۈچىنى توسۇۋالغىلى بولمىغاچقا، يەنە بىر قېتىملىق
مەغلۇبىيەتنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن شەرقىي رىم پادىشاھى
ھونلارنىڭ قۇستەنتەنىيىنىمۇ ئىگىلىۋېلىشىدىن ئەنسى-
رەپ، يەنە تۆلەش ئويۇنى ئويناپ، سۆھبەت، سۈلھى،
يېڭىدىن ئولپان تۆلەش تەلىپى ئارقىلىق، ئاخىرىدا ئالتۇن-
غا تىنچلىق تېگىشكەن.

ھوقۇقنى ئۆزى يالغۇز ئىگىلەش

بىر تەڭرىقۇتنىڭ ھوقۇقىنى ئىككى بەگنىڭ تەڭ تۇتۇ-
شى ھونلارنىڭ ئەنئەنىسى ئىدى. بلېدا بىلەن ئاتتىلانىڭ
ھۆكۈمرانلىقىدا، چېچىلاڭغۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى راۋاج-
لىنىپ، تەشكىلچانلىقى كۈچلۈك، ھوقۇق مەركەزگە مەر-
كەزلەشتۈرۈلگەن ئىمپېرىيىگە ئايلانغان.

بلېدا بىلەن ئاتتىلا ئۆزىگە ئاسىيلىق قىلغانلارغا قىلچە
رەھىم قىلمىغان. مەسىلەن، بۇ ئاكا - ئۇكا تەختكە چىققاند-
دىن كېيىن، ئىككى ئاقسۆڭەك شەرقىي رىمغا قېچىپ

كەتكەن. بلېدا بىلەن ئاتتىلا ئۇلارنى قىلغانلىرىغا تويغۇزۇپ قويىمىز دەپ داۋراڭ سېلىپ، قۇستەنتەنىيىلىكلەرنى بۇ ئىككى ۋاپاسىزنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە قىستىغان. ئىككى قاچقۇن دوناي دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇلۇشىغىلا، هونلار رىملىقلارنىڭ كۆز ئالدىدا بۇ ئىككى كىشىگە قوزۇق قاققان.

ئاتتىلانىڭ نىشانى هوقۇقنى ئۆزى يالغۇز ئىگىلەش ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئاۋۋال بلېدانى يوقىتىشى كېرەك ئىدى. ئۇ ئىككىسىنىڭ هۆكۈمرانلىقى تولۇق مۇستەهكەملىنىپ بولغاندا، ئاتتىلا قول سېلىشقا قارار قىلغان. 445 - يىلىنىڭ بىر كۈنى، ئاتتىلا بلېدانى ئالداپ ئۆزى قۇرغان تۇزاققا چۈشۈرگەن. ئاتتىلا تارىخىي خاتىرىلەردە يېزىلغاندەك، ئۆزى قول سالغانمۇ ياكى قاتىل ئەۋەتكەنمۇ، بۇ هەقتە هەر خىل قاراشلار بار. لېكىن، ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. ئۇلار بۈگۈنكى ۋېنگرىيە بىلەن رۇمىنىيىنىڭ تۇتاشقان يېرىدىكى تىسز دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى بلېدانىڭ بارگاھىنى قورشىۋالغان. ئىتتىپاقداشلىرى بلېدانىڭ ياساۋۇللىرىنى كونترول قىلىپ تۇرغاندا، ئاتتىلا قورۇقچىلىرىنى باشلاپ كىرىپ قول سالغان.

ئاكا - ئۇكا ئوتتۇرىسىدا نىزا بارلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەنگەن ئىسپات تولىمۇ ئاز، بۇلارنىڭ بىرى ۋېنگرىيەنىڭ سىكەنسىي دېگەن يېرىدىن تېپىلغان تىللا بايلىقلاردۇر. بۇ تىللا جەمئىي 1440 بولۇپ، ئومۇمىي ئېغىرلىقى 6 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ بىر قىسمى تېخى ئىش-

لىتىلمىگەن يىپپېكى تىللا بولۇپ، 445 - يىلى قۇيۇل-
غان. دەل بىلېدا ئۆلتۈرۈلگەن يىلى كۆمۈۋېتىلىپ قايتا
ئېچىلمىغان. يا بىلېدا بىرسىنىڭ ئاغدۇرۇۋېتىشىدىن ئەن-
سىرەپ، بۇ پۇللارنى بىخەتەر يەرگە يوشۇرۇپ قويغان، يا
بىلېدانىڭ بىرەر سادىق ئادىمى ۋەقە يۈز بەرگەندە بۇ بايلىق-
لارنى پەم بىلەن ئېلىپ چىقىپ كۆمۈپ قويغان، بەلكىم
ئۇ كىشىمۇ كېيىنچە ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن بولمىسا بۇ بايلىقلار
ئۇنتۇلۇپ قالمايتتى. باشقا مۇستەبىتلەرگە ئوخشاش ئاتتىلا
ئۆز يېنىدىكى كىشىلەرگە ئىشەنمىگەن. كىمكى مۇتلەق
بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرمىسە، ئۇ چوقۇم شەپقەتسىز زى-
يانكەشلىككە ئۇچرىغان. ئاتتىلا رىملىقلارنىڭ ئولپانلىرى-
نى سېخىيلىق بىلەن قول ئاستىدىكىلەرگە مۇكاپات قىلىپ
بېرىپ تۇرسىمۇ، ئاتتىلا ئۇلارغا باشتىن - ئاخىر ئىشەن-
مەسلىك پوزىتسىيىسىنى تۇتقان. ئەگەر كىمكى ئۆزىگە
تەھدىت پەيدا قىلسا، ئۇنى دەرھال جايلىۋەتكەن. ئۇنىڭ
يۈرۈش - تۇرۇشىدا خام - خىيال قوغلىشىش ۋە مەنمەنچى-
لىك قىلىش ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىك. ئاتتىلامۇ رىم پادى-
شاھلىرىدەك ئۆزىنى ئىلاھنىڭ ئەۋلادى دەپ قاراپ، ئىلاھ
مارسنى بەلكىم مېنىڭ ئەجدادىم بولۇشى مۇمكىن دەپ
ھېسابلىغان. كېيىنكى كۈنلەردە ئاتتىلا ئۆزىنىڭ ئىلاھنىڭ
پۇشتى ئىكەنلىكىگە قاتتىق ئىشەنگەن.

ئاتتىلا بۇنچە كەڭرى زېمىننى قانداق ئىدارە قىلغان؟
بولۇپمۇ كىشىلەر رىمنىڭ باشقۇرۇش سىستېمىسى بىلەن
ھون ئىمپېرىيىسىنى سېلىشتۇرغاندا، كىشىنى ھەيرەتتە
قالدۇرىدىغان خۇلاسىنى چىقارغان. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ

باشقۇرۇش سىستېمىسى قاتتىق ئىدارە قىلىدىغان بىرقانچە ئورگاندىن تەركىب تاپقان بولسا، ھون ئىمپېرىيىسى بىرلا شەخسكە تايىنىش سىستېمىسى ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن. ئاتتىلانىڭ قارارگاھىدا، كۆپ خىل تىلنى ئىگىلىگەن ھەم قەلەمنى ئىشلارغا كامىل كاتىپلاردىن پەقەت بىر نەچچىسىلا بولسىمۇ، ئۇلارغا سەرپ قىلىنغان چىقىم ئاز بولمىغان.

ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ چەت يەرلەردە تەسىس قىلغان بىردىنبىر ئورگىنى ئات ئالماشتۇرۇش ئۆتەڭى بولۇپ، بۇ ئۆتەڭلەر تېپىك كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان. پۈتكۈل ئىمپېرىيىدە بۇنداق ئۆتەڭلەر قۇرۇلغان، ئۆتەڭلەردە ئات ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، خەۋەرچى قىسقىغىنا بىرنەچچە ھەپتىدە خەۋەرنى ئاسىيادىن ياۋروپاغا يەتكۈزۈپ قايتىپ كېتەلىگەن. بىر قېتىم ھونلارنىڭ بۇنداق ئۇسۇلىنى چۈشەنمەيدىغان بىر رىم ئەلچىسى ئۆزۈمگە «ھەدىيە» قىلىنىۋەتتى دەپ ئويلاپ قالغان ئاتنىڭ يەنە ئېلىپ كېتىلگەنلىكىدىن تولىمۇ غەلىتىلىك ھېس قىلغان. پرىنسىپ جەھەتتە ئات دۆلەتنىڭ بايلىقى ھېسابلانغان.

ئاتتىلا گاللىيىگە يۈرۈش قىلىشنىڭ ئىستراتېگىيىسىنى تۈزۈۋاتقاندا باشقا يەردىكى ئۇرۇشلارنىڭ تەرەققىياتىنى قانداق بىلگەنلىكى ھازىرغىچە بىر سىر بولۇپ تۇرماقتا. ئۇ 4000 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى پېرسىيىدىكى ئۇرۇشنىڭ ئەھۋالىدىن قانداق خەۋەر تاپقان؟

تەڭرىقۇتنىڭ يېنىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان مۇشاۋىرلاردىن ئونېگېسىئوس بىلەن سېكتاس ئاغا - ئىنى ئىككىيلەن بار ئىدى. بۇ ئىككىسى يۇنانلاشقان ياۋايىلاردىن

بولۇپ، ئۆزلىرىگە يۇنانچە ئىسىم قويۇۋالغان. ئۇلار گرېك تىلى، لاتىن تىلى ۋە هون تىلىنى بىلگەن. ئونېگېسىئوس- نىڭ ئورنى ئاتتىلادىنلا كېيىن تۇرغان، بەلكىم ئۇ ئاتتىلا چەكسىز ئىشەنگەن بىردىنبىر شەخس بولۇشى مۇمكىن.

ئاتتىلا ئىلگىرىكى ئاغىنىسى ئائېتىئۇسقا قانچىلىك شەرتسىز ھەربىي ياردەم بېرەلىگەن بولسا، ئۇنىڭ هونلار ئىچىدىكى ئىناۋىتىمۇ شۇنچىلىك ئۆسكەن. ئىمپېرىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئاتتىلا ھۆكۈمرانلىقىنى بېقىندى گېرمان دۆلەتلىرىنىڭ پادىشاھلىرىغا تايىنىپ يۈرگۈزگەن. بۇلار- نىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئالان بەگلىرى، شەرقىي گوتلارنىڭ پادىشاھى رەدارىسى، گېپىتلارنىڭ پادىشاھى ئادارىسى بار ئىدى. يوھاننىس: «ئادارىسىنىڭ نامى ئەڭ مەشھۇر بو- لۇپ، ساداقەتمەنلىكتە ھەتتا ئاتتىلانىڭ مەسلىھەتچىلىرى- دىن بولۇپ قالغان. بارلىق پادىشاھلارنىڭ ئىچىدە كاللى- سى ئۆتكۈر ئاتتىلا ھەممىدىن بەك ئۇنىڭغا ئامراق.» دەپ يازغان. گېپىتلار ئىلگىرى هونلار بىلەن ھايات - ماما- لىق جەڭلەرنى قىلغان خەلق بولۇپ، ئاخىر يەنىلا هونلار- نىڭ ئەڭ مۇھىم ئىتتىپاقدىشى بولۇپ قالغان. گېپىتلار- چە ساداقەت ماقاللاردا گېرمان مىللىتىنىڭ پەزىلىتىدىكى مۇتلەق ئىتائەت قىلىش مەنىسىنى ئىپادىلەيتتى. كېيىنكى كۈنلەردە كىشىلەر «قارىغۇلارچە ئەگىشىش» دېگەن سۆزنى ئالماشتۇرۇپ، تەنقىدىي ئاساستا، ئەمما دەل جايىدا بۇ مەنىنى ئىپادىلىگەن.

دۇنيانى ساراسىمىگە سالغان ئادەم

پرىسكوس ئاتتىلانىڭ ئوردىسىغا بارغان ۋىزانتىيە ئەل-

چىسى بولۇپ، ئۇ ئاتتىلانىڭ بىر «ياغاچ ئوردىسى» بار دەپ تەسۋىرلىگەن. لېكىن، ئۇ ئوردىنىڭ قەيەرگە جايلاش-قانلىقىنى ھازىر ھېچكىم بىلمەيدۇ. ئۇ ئوردا بەلكىم سې-گېد شەھىرى ئەتراپى (ھازىرقى ۋېنگرىيىنىڭ جەنۇبى) دا بولسا كېرەك. بۇ يەردىن يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئەڭ زور زىلزىلە قوزغىغان ئارخېئولوگىيىلىك بايقالما — سېگېد - ناگسېكسوس بايلىقلىرى قېزىۋېلىنغان. ئالىملار بۇ بايلىقلار بەلكىم تەڭرىقۇت رۇئانىڭ ياكى ئاتتىلانىڭ قەبرىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن دەپ قىياس قىلماقتا. سېگېد مۇزېيىنىڭ مۇدىرى ئوتتو. تلوگمېلنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ئالتۇنلارنى دېھقانلار يەر ئوتىغاندا ئېتىز-لىقتىن بايقىغان. بۇلار جەمئىي 200 دانە ئالتۇن زىننەت بۇيۇمى ۋە باشقا ئوتۇغاتلار بولۇپ، كۆپ قىسمى سۇنۇپ كەتكەن. ھازىر بۇ نەرسىلەر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى-دىكى مۇزېيلاردا ۋە يىغىپ ساقلىغۇچىلاردا ئىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئېغىرى ۋە كىشىنىڭ دىققىتىنى بەك تارتىدى-غىنى 400 نەچچە گراملىق ئالتۇندىن ياسالغان پۇتەي بو-يۇن چەمبىرىكى بولۇپ، بۇ بويۇن چەمبىرىكنى بايقىغان دېھقان دەسلەپىدە سېرىق مىس ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ، كەپشەرلەشكە ئىشلەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئىشلىتەلمى-گەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ دېھقان بۇ بويۇن چەمبىرىكنى قىلچە قىممىتى يوق نەرسە ئىكەن دەپ قاراپ، چوشقا ھەيدەيدىغان قامچىسىغا بېكىتىپ قويغان. شۇ يەردىن يەنە ئالتۇن زىننەت بۇيۇمى، قېنىق قىزىل ياقۇتتىن كۆز قو-يۇلغان توقا، كەمەر ۋە باشقا زىننەت بۇيۇملىرى تېپىلغان.

دىن كېيىنلا كىشىلەر بۇ بويۇن چەمبىرىكىنىڭ قىممىتىنى
تونۇپ يەتكەن. بويۇن چەمبىرىكىنىڭ ئەسلىي ئىگىسىنىڭ
يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە كىشى ئىكەنلىكى شۈبھىسىزدۇر.
كىشىلەردە ئاسانلا بۇ يەرگە كۆمۈلگەن بايلىقلار ھون ئىم-
پېرىيىسىنىڭ مەلۇم تەڭرىقۇتىنىڭ ھەمدەمدە بۇيۇملىرى
بولۇشى مۇمكىن دېگەن قىياس پەيدا بولۇپ قالىدۇ. بۇ-
گۈنكى كىشىلەر، ئۆتمۈشتىكى دەپنە مۇراسىمىدا دەپنە
بۇيۇملىرى كۆپىنچە قەبرىگە قويۇلماي، باشقا جايغا ئايرىم
كۆمۈلىدىغانلىقىنى بىلىدۇ.

پرىسكوسنىڭ تەسۋىرلىشىچە، ئۇستى ئوچۇق دالاندىن
ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن ئاتتىلا تۇرىدىغان يوغان لىم-
لىق، تاختاي ياتقۇزۇلغان ئۆيگە بارغىلى بولىدىكەن. ھون-
لار ئارىسىدا ئۇستا ياغاچچىلار بولغان، بۇنى ئۇلارنىڭ
ياغاچ بىلەن زىننەتلەنگەن لەھەت ۋە ياسىغان ياغاچ ئىگەر-
لىرى، شۇنىڭدەك باشقا ياغاچچىلىق ئىشلىرى ئىسپاتلاي-
دۇ. ئاتتىلانىڭ قارارگاھىدا لەشكەرلەرنىڭ نۇرغۇن ياغاچ-
لاردىن قۇراشتۇرۇلغان مۇنارسىمان چېدىردا ئۇخلايدىغان-
لىقى تۇرغان گەپ. ئاتتىلانىڭ ئالچىسى (خانىشى) نىڭ
ھەرىمىمۇ ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، ئەگمە ئىشىكى نە-
پىس زىننەتلەنگەن، سارايغا گىلەم سېلىنغان. پرىسكوس-
نىڭ ئېيتىشىچە، نۇرغۇن چوكانلار گىلەمدە ئولتۇرۇپ،
ھونلار ناھايىتى ياقتۇرىدىغان كاناپ كەشتىلەيدىكەن. ھون-
لارنىڭ بىردىنبىر ھەشەمەتلىك ئۆيى ئونېگېسىئوس بۇي-
رۇپ ياساتقان يۇنانچە تاش ھاممام ئىكەن. ئاتتىلانىڭ بۇ
ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمىنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ ھالاۋەتلىك مەدە-

نى تۇرمۇشىدىن ۋاز كەچكۈسى كەلمىگەنلىكى ئېنىق.

پرىنسكوس شەرقىي رىم پادىشاھىغا يوللىغان دوكلاتىدا
مۇنداق دەپ يازغان: «بىز ۋە باشقا ھونلارنىڭ ئالدىغا
كۈمۈش تاۋاقتا ئۇسۇلغان نازۇنېمەتلەر كەلتۈرۈلدى. ئات-
تىلا بولسا ياغاچ تاۋاقتا ئاش يېدى. ئۇ ئىزچىل تۇردە
ئۆزىنى ناھايىتى تۇتۇۋالغاندەك كۆرۈنەتتى. مېھمانلار ئال-
تۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسالغان ئېگىز پۇتلۇق قەدەھتە
شاراب ئىچتى. ئاتتىلا يەنىلا ياغاچ قەدەھتە ئىچتى. ئۇنىڭ
كىيىم - كېچەكلىمۇ ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، بۇ كىيىملەر-
نىڭ ھېچقانداق رەڭدە بويالمىغانلىقى كىشىنىڭ دىققىتىنى
تارتىدىغان بىردىنبىر ئالاھىدىلىكى ئىدى. بېلىگە ئېسىۋال-
غان قىلىنچى بولسۇن ياكى كەشى ۋە ياكى ئېتىنىڭ جابدۇق-
لىرى بولسۇن ھونلاردا ئومۇملاشقىنىدەك ئالتۇن ياكى
ياقۇت بىلەن زىننەتلەنمىگەن ئىكەن.

قوۋمى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئاتتىلا خۇددى ئادەتتىكى
ئاتىدەك تەڭرىقۇت بولغان. قوشۇندا بىر ئاددىي لەشكەردەك
بولغان. ئۇ قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، جازا بىلەن
مۇكاپاتنى ئېنىق ئايرىغان. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ
پۇقرالاردىن ئايرىلىپ قالغان، ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش
كەچۈرۈۋاتقان رىم پادىشاھلىرىدىن تۈپتىن پەرقلەنگەن.
ئاتتىلانىڭ بۇنداق كىشىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدىغان
ئاددىي - ساددىلىقى بەلكىم بىر تاكتىكا بولۇشىمۇ مۇم-
كىن. ئۇنىڭ شاراب ئىچىش ئادىتى ۋە ئۈزۈلدۈرمەستىن
يېڭى - يېڭى ساھىبجامالالارنى ئەكەلدۈرۈپ ھەرىمىنى توش-
قۇزۇپ تۇرۇشى، ئۇنىڭ تۇرمۇش جەھەتتە قانداقلا دېگەن

بىلەن ئۆزىنى تۇتۇۋالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
«ئۇ پاكىنەك، كۆكرىكى كەڭ، يوغان باش، كىچىك كۆزلىرى كۆل رەڭ، بۇرنى پاناق، قارىمۇتۇق ئادەم. قەدەملىرى ئېغىر، كۆز قارىچۇقى پىرقىراپ تۇرىدۇ، بەدەن ھەرىكىتىدىن ئىرادىسى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ، ئۆزى ئۇرۇشخۇمار بىر كىشى، — جوردانىس گوتلار تارىخىدا ئاتتىلانى شۇنداق تەسۋىرلىگەن ۋە ئۇلاپلا يەنە، — ئۇ تۇغۇلۇشىدىنلا ھەممە مىللەتلەرنى قورقۇتۇپ، پۈتۈن دۇنيانى ساراسىمىگە سالغان ئادەم، ھەرقانداق كىشى ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇ توغرىسىدا تارقالغان رىۋايەتلەرنى ئاڭلاپ قورقماي قالمايدۇ» دەپ يازغان. پرىسكوس ئەلچى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ئاتتىلانى چوڭقۇر چۈشىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇ تەكەببۇرلارچە مېڭىپ كەلدى. كۆزىدىن تېتىكلىكى چىقىپ تۇراتتى. يۇرۇش - تۇرۇشىدىن كىشىلەر ئۇنىڭ ئەمەلدار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلاتتى. ئۇ ھەرقانداق ئىشتىن ئۇرۇشقا ئامراق بولسىمۇ، ھامان يەتتە ئۆلچەپ بىر كېسەتتى. ئاساسەن ئەقىلگە تاينىاتتى. باشقىلارنىڭ ئىلتىجاسىغا ھېسداشلىق بىلدۈرەتتى. بېقىنغانلارغا قاتتىق كەڭچىلىك قىلاتتى. ئۇ ھەم ئەقىللىق، ھەم ھىيلىگەر بولۇپ، باشقىلارغا تەھدىت سالغاندا تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىنى سەزدۈرمەيتتى.»

ئاكتانىيىلىك پروسپېل ئۇنى «ئىللىق چىراي» دېگەن. لېكىن، ئاتتىلانىڭ بىر پارچىمۇ ئىشەنچلىك رەسىمى قالدۇرۇلمىغان. ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن رەسىملەر ئىچىدە، ئەينى دەۋردە قويۇلغان تىللادىكى باش

رەسسامدىن تارتىپ دلاكروۋا ياكى ۋىلىيام. فون. كولباخ قاتارلىق رەسساملارنىڭ تەسۋىرىدىكى ئاتتىلانىڭ رەسىمى-گىچە ياۋروپالىقلارنىڭ چىراي ئالاھىدىلىكى ئىپادىلەنگەن. ئىتالىيىنىڭ پارمادىكى كارت موناستىرىنىڭ سىرتقى تېمى-دىكى بىر مەرمەر تاشقا بۇ ھــون تەڭرىقۇتىنىڭ باش سۆرى-تى قــاپــارتما قىلىپ ئويۇلغان بــولــۇپ، ســۈرەتنىڭ ئاستىغا «Attila,flagellum تەڭرىنىڭ جازاسى» دېگەن مە-نىدىكى بېغىشلىما چۈشۈرۈلگەن. بۇ نەچچە ئەسىردىن كې-يىن كىشىلەر ئۇنىڭغا بەرگەن نامدۇر.

ھوقۇقىنىڭ ئاخىرقى چېكى

447 - يىلى 1 - ئايدىكى قاتتىق يەر تەۋرەشتە، قۇستەنتەنىيىنىڭ كۆپ قىسىم شەھەر سېپىلى ئۆرۈلۈپ كەتكەن. ئاتتىلا بۇنى شەرقىي رىمغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ قاراپ، بارلىق ھون لەشكەرلىرى بىلەن گېرمان بېقىندى ئەللىرىنىڭ قوشۇنىنى يىغىپ كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغىغان. ئۇرۇش باشلىنىشتىلا زەربە يېگەن ئاتتىلا ئەزەلدىن قوللىنىپ كەلگەن تۇيۇقسىز ھۇ-جۇم قىلىش ئىستراتېگىيىسىنىڭ ئەمدى ئۇزىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا ياردەم قىلالمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. قو-شۇن كۆلىمىنىڭ بەك چوڭ بولۇپ كېتىپ، ھەرىكەتلىنى-شى بىئەپ بولۇپ قالغانلىقىنى ئاتتىلا تونۇپ يېتەلمىگەن. ھونلار بالقان يېرىم ئارىلىدىن بوسفور بوغۇزىغىچە بولغان رايونلارنى بۇلاپ - تالاپ قۇرۇقدىۋەتكەن بولسىمۇ، بۇ

قۇستەنتەنىيە ئاھالىسىنى ۋاقىت جەھەتتىن ئۇتۇش ئىمكا-
نىيىتىگە ئىگە قىلغان. قىسقىغىنا ئىككى ئاي ئىچىدە،
ئۇلار ئۆرۈلۈپ كەتكەن سېپىللارنى ئوڭشىۋالغان. بۇ قۇس-
تەنتەنىيىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ھونلار ئۈچۈن ئېيتقاندا
ناھايىتى خەتەرلىك ۋەزىيەت ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاتتىلا
دۈشمىنى بىلەن سۈلھىلىشىشكە كىرىشىپ، بىرنەچچە يىل
سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق ئاخىر كېلىشىم ھاسىل قىلغان.
450 - يىلى تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالىنىش ئالدىدا تۇر-
غاندا، شەرقىي رىمنىڭ پادىشاھى تېئودوسىئوس ئويلىمى-
غان يەردىن ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ ئېغىر زەخىملەنگەن-
لىكتىن ئۆلۈپ كەتكەن.

تەخت ۋارىسى ماسىيائۇس كۆپ جەڭلەرنى بېشىدىن
كەچۈرگەن تەجرىبىلىك ئادەم بولۇپ، ئۇ بىرەر تىيىن
بولسىمۇ پۇل تۆلەپ تىنچلىققا ئېرىشىشنى رەت قىلغان.
شۇڭا ئۇ، ئاتتىلاغا توغرىدىن توغرا، ئەگەر ئۇرۇش توختى-
تىشنى خالىسا شەرقىي رىمنىڭ ئۇنىڭغا دوستلۇقنىڭ
سىمۋولى سۈپىتىدە بىر سوۋغا ھەدىيە قىلىدىغانلىقىنى،
بۇنىڭغا ئۇنىمىسا، ئۇرۇش ئارقىلىق بەلگىلەيدىغانلىقىنى
ئۇقتۇرغان. بۇ ئاتتىلاغا ئەڭ تونۇش سۆز ئىدى. ئۇ چاغدا
ھونلار ئىنتايىن زور قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەن بولۇپ،
ئاتتىلا بېقىندى ئەللەرنىڭ ياللىنىش راسخوتىنى تۆلەش
ئۈچۈن پۇلغا ناھايىتى ئېھتىياجلىق ئىدى. ئۇ شەرقىي
رىمدىن ئىبارەت بۇ ئالتۇن تېزەكلەيدىغان ئېشەككە بەكلا
كۆنۈۋالغان. شەرقىي رىملىقلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ گۆر-
كارىغا پۇل بېرىپ كېلىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يەتكەن.

بۇ، قىل ئۇستىدە تۇرغان، پۇتكۇل ياۋروپاغا ئاپەت كەلتۈرىدىغان ئۇرۇش بولۇپ، بۇ ئۇرۇش بىر مۇھەببەت سۇيىقەستى بىلەن تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن. غەربىي رىم پادىشاھى ۋالۇنتىنىئانۇس III نىڭ سىڭلىسى خونورىيە بىر ياساۋۇل بىلەن بۇزۇقچىلىق قىلىپ بويىدا قالغان. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن ۋالۇنتىنىئانئۇس III خونورىيىنى شەرقىي رىمدىكى نەۋرە ئاكىسىنىڭ قېشىغا ئاپىرىۋېتىپ رىجىمغا ئالغان. خونورىيە قېچىپ چىقىشنى پىلانلاپ، بىر پارچە خەت بىلەن ئۈزۈكىنى ئاتتىلاغا ئەۋەتىپ ياردەم قولىنى سۇنۇشنى ئۈمىد قىلغان. خونورىيە ئاتتىلانىڭ ھەرىمىدە قانچىلىغان قىزلارنىڭ بارلىقى ياكى گېرمان كىنەزلىرىنىڭ ئاتتىلا بىلەن تۇغقان بولۇپ قېلىش ئۈچۈن قىزلىرىنى ئاتتىلانىڭ ھەرىمىگە ئاپىرىپ بېرىشلىرىگە پەسەنت قىلمىغان. ئۇ پەقەت بۇ يەردىن قېچىپ چىقىشنىلا ئويلىغان.

ئاتتىلا زۆرۈر بولغان باھانىگە ئېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ غەربىي رىم پادىشاھىغا ئۆزىنىڭ خونورىيىگە ئۆيلەنگۈسى بارلىقىنى ئۇقتۇرغان ھەم «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ يېرىمى» (گاللىيىنى كۆرسىتىدۇ) نى قىز مېلى سۇپىتىدە بېرىشنى سورىغان. بۇ دەل تېئودوسىئوس II ئالەمدىن ئۆتۈپ، ماسىيائۇس تەختكە ۋارىسلىق قىلغان مەزگىل بولۇپ، بۇ يېڭى پادىشاھ قاتتىق سىياسەت قوللانغاندىلا شەرقىي رىمنى قۇتقۇزۇۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگەن. ماسىيائۇسنىڭ قاتتىق پوزىتسىيىسىدىن ۋالۇنتىنىئانوسمۇ بېسىم ھېس قىلغان. شاھ ئانىسى پراسدىيە

(غەربىي رىمنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى ئىدارە قىلغۇچىسى) كىشى ئەۋەتىپ خونورىيىنى رىمغا قايتۇرۇپ كېلىپ، خونورىيىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمايلا، ئۇنى مەرتىۋىلىك بىر كىشىگە ياتلىق قىلىۋەتكەن. ئاندىن ۋالۇنتىنىئانۇس ئاتتىلاغا تەلىپىنىڭ رەت قىلىنغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە غەربىي رىم ئاتتىلاغا «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ باش قوماندانى» سۈپىتىدە بېرىدىغان شېرىنكانە راسخوتنى توختىتىۋەتكەچكە، ئاتتىلا بىردىنلا قىيىنچىلىقتا قالغان.

بۇنىڭدىن بۇرۇن ئاتتىلانىڭ بارلىق ئارزۇ - ئارمانلىرى ۋە پىلانلىرى ئەمەلگە ئېشىپ، ئۆزىگە ھەددىدىن زىيادە يۇقىرى تەمەننا قويۇۋەتكەن. ئۇنىڭ گاللىيىنى قىز مېلى قىلىپ بېرىش تەلىپى چەكتىن ئېشىپ كەتكەچكە، رىملىقلار تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىپ قويغان.

شۇنىڭ بىلەن ئاتتىلا گاللىيىنى قورال كۈچى بىلەن تارتىۋېلىشنى قارار قىلىپ، غەلىبە قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان سىياسىي ۋەزىيەتكە تېزراق ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلغان. گاللىيىدە رىمغا قارشى قوزغىلاڭ ئۈزۈلمىگەچكە، ئائېتىئۇس قاتتىق قوللۇق بىلەن مۇقىملىقنى ساقلاشقا مەجبۇر بولغان. ئاتتىلا ئەڭ ياخشىسى رىملىقلار بىلەن كەسكىن جەڭ قىلىپ كېلىۋاتقان غەربىي گوتلارنى ئۆز يېنىغا تارتىش ئۈمىدىدە بولغان بولسىمۇ، بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىغان.

بۇ چاغدا غەربىي گوتلارمۇ دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ بولغان. غەربىي گوتلارنىڭ پادىشاھى تېئودورىھ چوڭقۇر

ئويلانغاندىن كېيىن، ئائېتىئۇسقا: «رىملىقلار، ئارمانىڭ-
لارغا يەتتىڭلار، ئاخىر ئۆتۈقلۇق ھالدا بىزنى ئاتتىلا بىلەن
دۈشمەنلەشتۈردۈڭلار، ئۇ نەگە بارمىسۇن بىز ئۇنى قوغلاپ
بارىمىز، ئەگەر ئۇ يەنە بۇرۇنقى غەلىبىلەرگە تەمەننا قو-
يۇپ، پو ئېتىۋەرسە، گوتلار بۇ تەكەببۇر كىشى بىلەن بىر
مەيدان جەڭ قىلىش كېرەكلىكىنى بىلىدۇ» دېگەن.

ئاخىرىدا، ئاتتىلانىڭ دۈشمەنلىرى قاتارىغا ھەتتا
فرانكلار ۋە بۇرگوندلارمۇ ئۆتكەن. ئالدىنقى مەزگىللەردە
ئۇلار رىملىقلارنىڭ تۈرلۈك - ئەلەملىرىنى كۆتۈرگەن ھونلار-
نىڭ شەپقەتسىز قىرغىن قىلىشىغا ئۇچرىغان. ئاتتىلانىڭ
ئەڭ خەتەرلىك دۈشمىنى يەنىلا ئائېتىئۇس بولۇپ، ئۇ
رىمنىڭ ئۇرۇشخۇمارلىرىدىن ئىدى. ئۇ راۋىنادىكى چېغىدا
ئاتتىلا بىلەن ئاغىنە بولۇپ ئۆتۈپ، ئۇزاق مەزگىل مۇرىنى
مۇرىگە تىرەپ ئۇرۇش قىلغان بولسا، ئەمدى ئەشەددىي
دۈشمەنلەردىن بولۇشۇپ قالغان. ئىككىيلەننىڭ سىياسىي
مەقسىتى ئوخشاشمايتتى. ئەشەددىي دۈشمەنلەردىن بولۇ-
شۇپ قېلىشتىن ئىلگىرى ئائېتىئۇس ھونلارنىڭ ياردىمى
ئارقىلىق رىمدەك كۆپ مىللەتلىك دۆلەتنىڭ پارچىلىنىپ
كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلغان. ئەگەر ھونلارنىڭ ياردى-
مى بولمىغان بولسا، ئائېتىئۇس شۇ چاغدىلا تۈگەشكەن
بولاتتى. ئەمدىلىكتە ئۇ گوتلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرى-
شىش ئۈچۈن سۈيىقەست پىلانلىماقتا. تارىخشۇناس مون-
سېن: «ئائېتىئۇس... ئەمەلىيەتتە غەربىي رىم ئىمپېرىيە-
سىنىڭ 40 يىللىق مۇۋەققەت پادىشاھى، لېكىن ئىنچىكى-
لەپ قارىغاندا ئەھۋالى چاتاق» دەپ يازغان.

ئاتتىلا ئائىپتىئۇسقا ئوخشاشلا جەڭگاھتا ھايات ـ ماماتـ
لىق ئېلىشىدىغانلىقىنى ئويلىغىنىدا ئازراقمۇ مەيۇسلەنمە-
گەن. بۇ چاغدا كىشلەرنىڭ ئېسىگە ئاسانلا ئاتتىلانىڭ
قىلچە تەپ تارتماستىن ئاكىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكى كې-
لىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئىككىيلەن لەشكەر باشلاپ
ئۇرۇش قىلىدىغانلار بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئويلايدىغىنى كۆز
ئالدىدىكى نىشاندىنلا ئىبارەت. ئۇرۇش ئېلان قىلىش ـ
قىلماسلىق ئاتتىلاغا باغلىق بولۇپ قالغان، ئەمما ئۇنىڭ
چېكىنىش يولى قالمىغان ئىدى. بىر قېتىملىق كىچىككىنە
ھەربىي ھەرىكەت بىلەن چۆنتەكنى تولدۇرۇۋالغىلى بولىدىـ
غان دەۋر ئەمدى كەلمەسكە كەتكەن ئىدى.

كاتالونىيان ئۇرۇشى

451 ـ يىلى 2 ـ ئايدا كۆپ دۆلەت قوشۇنلىرى ئاتتىلاـ
نىڭ رەھبەرلىكىدە رېيىن دەرياسىغا يېتىپ كەلگەن. قې-
يىق ـ قولۋاق ياساش ئۈچۈن ئەتراپتىكى ئورمانلارنى كې-
سىپ تۈگەتكەن. ئاتلىق ۋە پىيادە لەشكەرلەر قېيىق ـ
قولۋاق بىلەن رېيىن دەرياسىدىن ئۆتكەن. ئاتتىلا تەرەپتە
تۇرغان گېرمان ئىتتىپاقداشلار رىملىقلار بىلەن بولىدىغان
بىر مەيدان زور ئۇرۇشنى كۈتۈپ تۇرۇشقان. شەرقىي
گوتلار تېئودومىلىنىڭ باشچىلىقىدا باسېل بىلەن كولمارنى
بىتچىت قىلغان. گېپىتلار ئادارىسىنىڭ باشچىلىقىدا ستى-
راسبۇرگ، سپېيېر، ۋورمىس ۋە ماينىتسنى ئىگىلىۋېلىپ-
لا، شەرققە قاراپ قوشۇن تارتقان. ئاتتىلا مېتسنى بۇلاپ

- تالاپ قۇرۇقداپ قويغان. بۇ كۆن پاسخا بايرىمى بولغان دۈشەنبە كۈنى سۈپىتىدە تارىخقا ئېنىق يېزىلغان. ئارقىدىن هونلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى «يەھيا ئەلەيھىسسالام بېشارەتلىرى» دىكى چەۋەندازلاردەك، قىلچە قارشىلىق ئىقتىدارى بولمىغان رىيمس، رۇئېن ۋە كائونغا هۇجۇم قىلغان.

رېيمسنىڭ كاردىنالى هونلارنىڭ شەھەرگە چېقىلماسلىقىنى ئىلتىجا قىلىپ «تەۋرات» نى قىرائەت قىلغىنىچە قولىدا پەيغەمبەر قاچىسى تۇتۇپ، ئۇستىگە روھانىيلىق رىداسىنى كىيگەن هالدا هونلارنىڭ ئالدىغا بارغان، ئۇنىڭ قىرائىتى تامام بولغۇچە كاللىسى يەرگە چۈشكەن.

پارىژ شەھىرىنىڭ هىمات ئىلاهى بولغان كىنوۋېۋا سېنا دەرياسىنىڭ بويىدىكى بۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ شەھەردىن ئايرىلماسلىقىنى ئۆتۈنگەن. ئۇ دۈشمەنلەرنىڭ تەقۋادارلارنىڭ مۇناجاتى ۋە ئىبادىتى بىلەن چېكىنىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. ئاياللار چېركاۋغا يوشۇرۇنغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، كىنوۋېۋا ئاپئاق كىيىنىپ ئاتتىلانىڭ ئالدىغا بېرىپ، هونلارنىڭ هالاكىتىدىن بېشارەت بېرىپ، «ۋىجدانىڭ ئۆرتەنگۈدەك ئەيىبلىنىپ، ئاتلىق لەشكەرلىرىڭ، جەڭ هارۋىلىرىڭ، ئادەملىرىڭ ۋە ئەگەشكۈچىلىرىڭنى ئېلىپ قىتاس - سۇرەن سېلىشقىنىڭچە شەرققە چېكىنىسەن» دېگەن ئىمىش.

ئىستراتېگىيە جەھەتتىن ئويلىنىلغان دېگەندىمۇ، مۆجىزە يۈز بەرگەن. دېمەك، ئاتتىلا يول قويغان. بەلكىم ئۇ ئائېتىئۇس ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقدىشى غەربىي گوتلارنىڭ

زور قوشۇنى جەنۇب تەرەپتىن قەدەممۇقەدەم قىستاپ كېلە-ۋاتقانلىقتىن، بىر شەھەرگە ھۇجۇم قىلىمەن دەپ كۆچنى خورىتىۋېتىشنى خالىمىغان بولسا كېرەك. ئۇ پارىژغا ھۇ-جۇم قىلىشتىن ۋاز كېچىپ، ئورلېئانغا قاراپ يۈرۈش قىلىۋەردى. لېكىن، ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئىدى. 5 - ئايدا ئورلېئاننى قورشاپ كەس-كىن جەڭ قىلىش ئارقىلىق 6 - ئاينىڭ ئاخىرى پەتھى قىلدى. ھونلار ئۆز غەلىبىسىنى قۇتلۇقلاۋاتقاندا، بويسۇن-دۇرۇلغان ئاھالىلەر تۇيۇقسىز ئائېتىئۇسنىڭ ئورلېئانغا قوشۇن باشلاپ يېتىپ كەلگەنلىكىنى تەنتەنە قىلىشتى. شۇنىڭ بىلەن شەھەر سىرتىدا بىر مەيدان جەڭ بولۇپ، نەتىجىدە ئاتتىلا يېڭىلىپ قالدى. ئىككى تەرەپ سۆھبەتلە-شىپ، ئائېتىئۇس ئاتتىلانىڭ شەخسىي ئەركىنلىكى ۋە بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان، لېكىن ئالانلارنىڭ ھونلارغا ئەگىشىپ شەرقىي شىمالغا چېكىنىپ كېتىشىگە بولمايدىغانلىقىنى شەرت قىلدى. ئاتتىلا مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئامان قالغان قوشۇننى قايتا تەرتىپكە سېلىش ئۈ-چۈن ئىستراتېگىيە جەھەتتىن مۇرەسسە قىلىپ، بۇ شەرتنى قوبۇل قىلدى. ئاتتىلا بۇگۇنكى فرانسىيىنىڭ يۇرنى دەريا-سى بىلەن ئەيسنى دەرياسىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان شام-پانىيە رايونىدىكى تۈزلەڭلىكتە قوشۇنلىرىنى يىغدى.

ئاتتىلا كۆكېلىتتىكى يايلاقتا بارگاھ تىكتى. ھازىرمۇ كىشىلەر شامپانىيە رايونىدا بۇ چەمبەرسىمان تامنى ئۇچرى-تالايدۇ. ئاتتىلا ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى نەچچە ئايلىق سەپەر جەريانىدا يول بويىدىكى شەھەرلەرنىڭ چېركاۋ ۋە موناس-

تىرلىرىدىنمۇ سانسىز بايلىقلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان. رىملىقلار گاللىيە لەشكەرلىرىنىڭ كۈچلۈك قوللىشى بىلەن يەنە ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، ئاتتىلا بۇ بايلىقلارنى قانداق قىلىپ بىخەتەر يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىدە ئىلاجسىز قالغان. لېكىن، بۇ چاغدا بىر مەيدان ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش ئۇنى كۈتۈپ تۇراتتى.

بىر مەيدان قانلىق ئۇرۇش باشلاندى. ھەممەيلەنگە مەلۇم بولغىنىدەك، گېپىتلار ئاتتىلانىڭ سادىق ئىتتىپاقدىشى ئىدى، ئۇلارنى فرانكلار كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلىپ، ئالاھەزەل 16 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇ بىر شۇم باشلىنىش ئىدى. قانلىق قىرغىنچىلىقتىن كېيىن ئاتتىلا قوشۇنىنى توپلىدى. ھونلار بىلەن شەرقىي گوتلار شەرق تەرەپتە، ھايات قالغان گېپىتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشقا ئىتتىپاقداشلار غەرب تەرەپتە ئىدى، ئائېتىئۇس بولسا يان تەرەپنى ساقلاۋاتاتتى. ھونلار بىلەن سىغىشمايدىغان بۇرگوندلار غەربىي گوتلارنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرىنىڭ ياردىمىدە ئاتتىلانى قەدەممۇقەدەم قىستاپ كەلدى. شۇنداقتىمۇ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تەلىيى ئوڭدىن كەلمىدى.

تارىختا كىرگۈزۈلگەن «كاتالونىياندىكى دالا ئۇرۇشى» دا، ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇشۇش ئەھۋالىنى جوردانىس مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «ئۇ چوقۇم كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرىدىغان مەنزىرە ئىدى. نەيزە بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان گوتلار، ئېغىر جەڭ ھارۋىسىنى ھەيدىگەن سارماتلار، قەھرى بىلەن قىلىچ ئوينىتىۋاتقان گېپىتلار، چەبدەس سىۋې-

دىنلار، ئوقياسىنى كۆز - كۆز قىلىشۋاتقان هونلار، ئېغىر ساۋۇت كىيگەن ئالانلار، يېنىك قوراللانغان ھەلۋۇللار بار ئىدى» . لېكىن، تارىخشۇناسلار بۇ زور قىرغىنچىلىقنىڭ يالغان - ياۋىداقلاردا ئېيتىلغاندەك شالونس - سۇر - مارنېدىكى كاتالونىيان تۈزلەڭلىكىدە يۈز بەرگەن بولماستىن، ترويېس شەھىرى ئەتراپىدىكى ماۋرىياكوم دېگەن كەنتتە يۈز بەرگەنلىكىنى بايقىغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇرۇشنىڭ تۈنجى كۈنى كەچتە ئوب دەرياسى ياردارلارنىڭ قېنى بىلەن قىپقىزىل بويالغان. شامپانىيە رايونى ياۋروپانىڭ قوشخانىسىغا ئايلىنىپ، يەر چىلىق - چىلىق قان بولۇپ كەتكەن، ئەتراپنى ئىس - تۈتەك قاپلاپ، جەسەت كۆيدۈرۈش مەيدانىغا ئوخشاپ قالغان، ھەممە ياقتا جەسەتلەر چېچىلىپ ياتقان بولۇپ، ئەتراپ ئادەتتىن تاشقىرى جىمجىتلىققا چۆمگەن. ئۇرۇشتا 150 مىڭ ئادەم ئۆلگەن. ھەتتا بەزىلەر ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 500 مىڭغا يەتكەن دېيىشىدۇ. فرانسىيىلىك يازغۇچى ۋېكتور ھيوگو: «ھونلار بۇ يەردە شامپانىيە (رايونى) تەرىپىدىن يۇتۇۋېتىلگەن» دەپ يازغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھەر يىلىنىڭ بۇ كۈنىدە، جەڭگاھتىن كېلىدىغان قىر - چاپ ساداسى ۋە ياردارلارنىڭ ئىڭرىغان ئاۋازى ئاڭلىنار ئىمىش.

رىملىقلار بىلەن غەربىي گوتلار، گېپىتلار بىلەن ھونلار جەڭدە ئۆلگەن سەپداشلىرىنى كېچىچە كۆمگەن. ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن. تاڭ ئاتارغا يېقىن، ھونلار قىلىچى بىلەن بىر چوڭ ئازگال كولاپ، قوللىرى بىلەن لايلارنى تاتىلاپ چىقارغان. ئاندىن

كۆن بىلەن ئۇرالغان ياغاچ ئىگەرلىرىنى دۆۋىلەپ، گۈلخان ياققان. ئاتتىلا لەشكەرلەر ئالدىدا كىشىنى ھاياجانغا سالىدىغان نۇتۇق سۆزلەپ، ئۆزىنىڭ كۆيۈپ ئۆلسىمۇ دۈشمەنگە تەسلىم بولمايدىغانلىقى ھەققىدە قەسەم قىلغان. ئەمما، ۋەزىيەت ئۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتمىگەن. ئەينى چاغدىكى ئەڭ زور ئۇرۇش ھېچقايسى تەرەپنىڭ يېڭەلمەسلىكى بىلەن ئاخىرلاشقان.

رىملىقلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولمىش غەربىي گوتلارنىڭ پادىشاھى تېئودورىھ جەڭدە ئۆلگەن. شۇنىڭ بىلەن غەربىي گوتلار پادىشاھىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ جەڭگاھتىن چېكىنگەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، تېئودورىھنىڭ جەسىتى كاتالونىيان ئەتراپىدىكى بىر ئورمانلىقتا دەپنە قىلىنغان ئىمىش. يەرلىك ئاھالىلەر بۇ قويۇق ئورمانلىقنى «تېئودورىھ قەبرىستانلىقى» دەپ ئاتايدىكەن. بۇ يەردىن ئانچە يىراق بولمىغان بۇسبۇرگ كەنتىدىكى تۈزلەڭلىكتە كىچىك بەش دۆمبەل چوقچىيىپ تۇرىدۇ. يەرلىكلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ بەش دۆمبەل شۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا ئۆلگەن سەركەردە - لەشكەرلەرنىڭ سۆڭىكى دۆۋىسىدىن پەيدا بولغان ئىكەن.

ئاتتىلا بۇ قېتىمقى جەڭدىن كېيىن نېمە قىلىشىنى بىلەلمىگەن، شۇنىڭ بىلەن شامان باخشىنىڭ بېشارىتىگە چىنپۈتكەن، ئۇ ھەتتا قوشۇننى قايتا رەتكىمۇ سالماستىن رېيىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، پاننونىيىگە چېكىنىشكە پەرمان چۈشۈرگەن. رىملىقلار دۈشمىنىنىڭ چېكىنگىنىنى كۆرۈپ، ئۇرۇش توختىغانلىقى بېكىتىلمەي تۇرۇپلا، تەنتەنە

قىلىشنى باشلىۋەتكەن.

ئاتتىلانى چېكىنىشكە قىستىغان نەرسە ئاشۇ بىر بېشا-رەتلىمۇ؟ ھەربىي ئىشلار نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئىككى خىل ئېھتىماللىق بار. يا بارلىق كۈچى بىلەن ئاخىرقى قېتىم ھۇجۇم قىلغان، ياكى بۇلاپ كەلگەن ئولجىلارنى خېيىمخەتەرگە ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن ئىستىراتېگىيىلىك چېكىنگەن. ئاتتىلا ئىككىنچى ئېھتىماللىقنى تاللىغان. ھەتتا ئائېتىئۇسمۇ ئاتتىلانىڭ چېكىنگەنلىكىدىن قاتتىق ھەيران قالغان. ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن بۇ قوشۇنغا يەنە بىر قېتىم زەربە بەرگەن بولسا، بەلكىم ھونلار ئاساسلا ياۋروپانىڭ تارىخ سەھنىسىدىن ئەبەدىي يوقىلىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى، ئەمما ئائېتىئۇس ئۇنداق قىلمىغان. ئۇ بەلكىم بۇ يايلاق مىللىتى رىملىقلارغا تەھدىت سېلىپ كې-لىۋاتقان گېرمانلارنى — مەيلى ئۇلار ھونلارنىڭ بېقىندىسى ياكى كۈشەندىسى بولسۇن — تىزگىنلەپ تۇرالىشى مۇم-كىن دەپ ئويلىغان.

ھالاكەتكە يۈزلىنىش

ئەگەر ئاتتىلا گاللىيىنى تالان - تاراج قىلغاندىن كې-يىن، چېكىنىش يولى بىلەن ئۆز مەغلۇبىيىتىنى ئېتىراپ قىلدى دېسەك، بۇ ئار - نومۇسنى يۇيۇش ئۈچۈن ئىككىنچى يىلى رىمغا قايتا قوشۇن تارتتى. بۇ چاغدا ئۇ ئۆتكەن قېتىم تارتقان زىيانلارنى ئۇنتۇپ كەتكەنىدى. ئاتتىلانىڭ قىش كۈنى قىسقىغىنا ۋاقىتتا يەنە بىر قېتىم لەشكەرلىرىنى

توپلىيالىشى كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. قارىغاندا ئۇ دەت-
تىكام دەپ ئوتتۇرىغا چىقماقچى بولغاندەك قىلاتتى. ئائېتى-
ئۇسمۇ بۇ قايتىدىن تەشكىللەنگەن ھونلارنىڭ قۇدرەتلىك
كۈچىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. بىر يىل ئىلگىرى گاللى-
يىگە ھۇجۇم قىلغاندەك، شەرقتىن كەلگەن بۇ بوران-
چاپقۇن ئىتالىيىنىڭ شىمالىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى.

ئاكۇيلېييە ئەسلىي بۈگۈنكى ۋېنېتسىيىگە يېقىن تىنىچ
ھەم گۈزەل شەھەر بولۇپ، 200 مىڭ ئاھالىسى بار ئىدى،
ئەينى چاغدا «شىمالدىكى رىم» دەپ نام ئالغان. ھونلار
ئاۋۋال شەھەرنى قورشىۋېلىپ، ئاچارچىلىقتا قالغان شەھەر
خەلقىنى تەسلىم بولۇشقا قىستىغان، ئاندىن شەھەرنى كۆ-
چىنىڭ بارىچە ۋەيران قىلغان، ھەتتا شەھەر سېپىلىنىڭ
ئۇلىنىمۇ چۇۋۇۋەتكەن. بۈگۈنكى كۈنلەردىمۇ كىشىلەر قە-
دىمكى پورت ئەسلىھەلىرى، قەدىمكى رىم مەيدانىنىڭ خارا-
بىسىنى ۋە بەزى قۇرۇلۇشلارنىڭ قايتا ياسالغان ئۇلىنى
كۆرگەندە، ئىستىلاچىلارنىڭ ئاشۇنداق بۇزغۇنخۇمارلىقىنى
ھېس قىلالايدۇ.

ئاكۇيلېييەدىكى بىر قىسىم ھايات قالغان ئاھالىلەر
ھونلارنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرى كىرەلمەيدىغان دېڭىز بويى-
دىكى سازلىقلار ۋە كۆللەرگە بېرىۋالغان. ۋېنېتسىيە شە-
ھىرىنىڭ قۇرۇلۇش تارىخىدىمۇ بۇ ئىش خاتىرىلەنگەن.
ھايات قالغانلار ئاكۇيلېييەدىن ئامان - ئېسەن قېچىپ چىق-
قاندىن كېيىن، «Veni etiam» («مەنمۇ كەلدىم») دەپ
ۋارقىراشقان. كېيىنچە «Veni etiam» دىن «Venezia» يە-
نى «ۋېنېتسىيە» دېگەن سۆز ياسالغان.

پاۋىيە ئىشغال قىلىنغان، ۋىتىنسا ۋەيران قىلىنغان، ۋېرونا، مانتۇۋا ۋە مىلان تالان - تاراج قىلىنىپ قۇرۇقداپ قويۇلغانىدى. ھونلار شەپقەتسىزلەرچە قىرغىنچىلىق قىلاتتى. ئاھالىلەر قېچىپ كېتىپ، يەرلەر ئاق قالغاچقا، ئاچارچىلىق باشلانغان. ھونلارنىڭ ئىككىنچى ھۇجۇم نىشانى مۇقەددەس شەھەر رىم بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى نىشانى ئىدى. بۇ چاغدا ئاتتىلانىڭ رەقىبى ئائېتىئۇسنىڭ يەنە بىر قېتىم بەختسىزلىك ئىچىدە ئامەتى كېلىپ قالغان: ئائېتىئۇس ئۇزاقتىن بېرى كۈتكەن شەرقىي رىمنىڭ ياردەمچى قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە، ھونلار ئارىسىدا بەزگەك تارقالغان. لەشكەرىي كۈچى ئاجىزلىغان بولسىمۇ، ئاتتىلا يەنىلا يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ ئوتتۇرىغا چىققان. ئۇ ئىلگىرىكىدەك لەشكەرىي كۈچى بىلەن غەلىبە قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، ئاخىر يەنىلا سۆھبەتكە قاتناشقان.

452 - يىلى ئىككى خىل دۇنيانىڭ ۋەكىللىرى ئۇچراشقان. پاپالېئو I رىم ۋە خرىستىئان دۇنياسىغا ۋەكىل بولۇپ، ئاتتىلا ياۋايى قەبىلىلەر بىلەن خرىستىئان دىنىغا ئىشەنمەيدىغان غەيرىي دىندىكىلەرنىڭ داھىيسى سۈپىتىدە، كېيىنكى تارىخلاردا ئىلاھىيلاشتۇرۇۋېتىلگەن ئۇچرىشىش ئېلىپ بارغان. كادېل كۆلىدىن يىراق بولمىغان مىنكىيو دەرياسى بويىدا ئاتتىلا رىم پادىشاھىنىڭ ئەلچىسىنى قوبۇل قىلغان. پاپالېئو I ئىنتايىن يۇقىرى سۆھبەت ماھارىتى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئاتتىلانى ئۆز پىلانىدىن ۋاز كېچىشكە كۆندۈرگەن. ئۇنى كېيىنكى كىشىلەر ھۆرمەت بىلەن «ئۇلۇغ شەخس» دەپ ئاتاشقان. رىمنىڭ تالان -

تاراج قىلىنماسلىق شەرتى بىلەن، ئۇلار ئىتالىيىنىڭ شىمالىدىكى شەھەرلەردىكى ئىبادەتخانا، چېركاۋ ۋە موناستىرلاردىكى زور بايلىقلارنى ئاتتىلاغا بېرىۋەتكەن. ئىككى تەرەپ ئەسىر ئالماشتۇرۇشقا كېلىشكەن بولسىمۇ، رىم تەرەپ پەقەت سەركەردە ـ سەرۋازلارنىلا ئالماشتۇرالىغانلىقتىن، ھونلارغا ئەسىر چۈشكەن ئاياللار، بالىلار ۋە شەخسىي ئەركىنلىكى بولمىغان كىشىلەر ھونلارغا قۇل بولۇپ كەتكەن.

ئاتتىلا سىپايىگەرچىلىك بىلەن ھەيۋە كۆرسەتكەن. سۆھبەت جەريانىدا ئۇ ئاتتىن چۈشمىگەن ھەم پاپانىمۇ ئۆزىدەك ئاتقا مىنىپ تۇرۇپ سۆھبەتلىشىشكە مەجبۇرلىغان. كېيىنكىلەرنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، پاپا لېئودىن چاقىرغان خرىستىئان دىنىنىڭ نۇرى ۋە شۇ چاغدا كۆكتە كۆرۈنگەن ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىككى شاگىرتى پېترىس بىلەن پائۇل ئاتتىلانى بويسۇندۇرغان ئىمىش. ئاتتىلا توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىپ، خرىستىئان دىنىغا بەيئەت قىلىپ، دىنغا كىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن ئىمىش.

ئۆلۈم ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇش

ئاتتىلا تالان ـ تاراج قىلىپ ئېرىشكەن سانسىز ئولجىلار بىلەن پاپا ھەدىيە قىلغان نۇرغۇن سوۋغاتلارنى ئېلىپ پاننونىيىگە قايتتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئىلگىرى ھونورىيىگە ئاشىقى بىقارار بولدۇم دەپ يۈرگەن ئىشق ئوتىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشقى باشقا بىر گېرمان

كىنەزنىڭ قىزىغا يۆتكەلگەن. ئۇ قىزنىڭ ئىسىم شەرىپى ئىلدىكمۇ ياكى ھىلدىكمۇ بولۇپ، ئەدەبىي ئەسەرلەردە كرىنهىد دېيىلگەن.

ئاتتىلانىڭ ھاياتىدىكى ئاخىرقى كومېدىيىلىك سەھنىلەر باشلانغان، بۇمۇ شېئىر - قوشاق، ھېكايە-رومان، دراما-كىنولارنىڭ دائىملىق خام ماتېرىيالى ئىدى. گوتلارنىڭ ئېپىسكوپى جورداتىس: «توي مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئاتتىلا شىر كەيپلىكتە ئۇخلاۋاتقاندا، ئۇنىڭ بۇرنىدىن قان كەتكەن، قان سىرتقا ئاقماي، بوغۇزىغا تىقىلىپ تىنالماي ئۆلگەن. ئەتىسى سەھەردە ياساۋۇللار ھەرەمدىن ھېچ شەپە ئاڭلانمىغانلىقتىن خاتىرجەمسىزلىنىپ ھەرەمگە بۆسۈپ كىرگەن، قارىسا ئاتتىلا ئۆزىنىڭ قېنى ئىچىدە ئۆلۈك ياتقان، ھېچقانداق سىرتقى زەخىم تاپالمىغان. كېلىن يەنىلا لىباسىنى ئارتقىنىچە، بېشىنى ساڭگىلىتىپ يىغلاپ ئولتۇرغان» دەپ بايان قىلغان. بۇ كېچە زادى نېمە ۋەقە يۈز بەرگەنلىكىنى ھېچكىم ئېنىقلىيالمىغان. ئاتتىلانىڭ ھاياتىغا دائىر رىۋايەتلەر كۆپ بولۇپ، 453 - يىلى ئۇنىڭ توي كېچىسى سىرلىق ھالدا كېلىنچەكنىڭ قۇچىقىدا ئۆلۈپ كېتىشى ئەينى چاغدا كىشىلەرنىڭ ھەر خىل قىياس - تەسەۋۋۇرلىرىنى قوزغىغان. بەزىلەر، ئۇلار بىرگە بولغاندىن كېيىن، بۇ گېرمان قىز ئاتتىلاغا خەنجەر تىقىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن دېيىشكەن. شەرقىي رىمنىڭ VI ئەسىردىكى سالنامىسىدىمۇ مۇشۇنداق قاراش بار. لېكىن، بۈيۈك مىللىي كۆچۈش دەۋرىدىكى مەلۇماتلار ئەمەلىيەت بىلەن مۇخالىپ تۇرسا، بۇ رىۋايەت-

تنىن يەنە نېمىگە ئېرىشكىلى بولسۇن؟ نەچچە يۈز يىللاردىن كېيىن مەيدانغا چىققان، گېرمانىيىنىڭ دۆلەت داستانى دەپ ئۇلۇغلانغان «نىبېلۇنگېن قوشىقى» ھەقىقەتەن ئىـ شەنچلىكمۇ؟

بۇ رىۋايەتتىكى بۇرگوندلارنىڭ 435 ـ، 436 ـ يىللىـ رى رېيىن دەرياسى بويىدا يوقىتىلىشى كاتالونىيادىكى ئۇرۇش ۋە ئاتتىلانىڭ تۇيۇقسىز ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇرگوندلاردىن بولغان كرېنھىد رېيىن دەرياسى بويىدىكى ئۇرۇشتا ئۆز مىللىتىنى يوقىتىۋەتكەن ئېتىلدىن قىساس ئالغان دېيىلگەن.

V ئەسىردىكى بەزى مىللەتلەرنى تەتقىق قىلىش ئار- قىلىق، ئوخشاش بولمىغان ۋەقەلەرنى پېشىدىن كەچۈرۈش ۋە ئوخشاش بولمىغان مەنپەئەتكە ئىنتىلىش تۈپەيلىدىن بۇ مىللەتلەر ئىچىدە ئاتتىلانىڭ رەھىمسىز قاراقچى ۋە تەڭرىـ نىڭ ئىنسانلارغا بەرگەن ئاپىتى؛ تالانتلىق سىياسىئون ۋە كۆپ مىللەتكە رەھبەرلىك قىلغان تەڭرىقۇت؛ ئاق كۆڭۈل ھۆكۈمران دېگەندەك ئۈچ خىل تىپىك ئوبرازى بارلىقى بايقالغان. تارىخىي ئەمەلىيەتلەر ئۇنتۇلغانسېرى، خەلق ئا- رىسىدىكى رىۋايەتلەر ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ رى- ۋايەتلەر تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئىنسانىيەت پىسخىكىسىدا بارلىققا كەلتۈرگەن ئاقىۋىتى ۋە رولىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. «نىبېلۇنگېن قوشىقى» دا، دىيېترىچ. ۋون. بېھن ھەققىـ دىكى رىۋايەتلەردە ھەم «ئېددا» غا مۇناسىۋەتلىك شىمالدا تارقالغان كىتابلارنىڭ نۇسخىلىرىدا ئاتتىلانىڭ ئوبرازى تا- رىختا بېكىتىلگەن ئوبراز بىلەن زور پەرقلىنىدۇ.

ۋېنگرىيىلىك سىتىۋان. بوناۋ يېقىندا ئېلان قىلغان هونلار ھەققىدىكى بىر ماقالىسىدە: «قاشاڭراق، ئەمما مەرد ئېتىل (يەنى ئاتتىلا) نىڭ گېرمانىيىنىڭ قەھرىمانلىق داستانىدىكى ئاساسلىق پېرسوناژ بولۇپ قېلىشى، نۇرغۇن گېرمان پادىشاھلىرى ۋە كىنەزلىرىنىڭ دوستى بولۇپ قېلىشى تاسادىپىي ئەمەس. رىۋايەتتىكى ئاتتىلا ئاساسلىق پېرسوناژ، ئۇ بەك زالىم ھەم ئالتۇنغا ئالاھىدە ھېرىسمەن قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭ چوڭ ئىتتىپاقدىشى بىلەن كىچىك ئىتتىپاقدىشىنىڭ تۈپتىن ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئەسلىمىسىدىن ئاتتىلانىڭ ھەقىقىي ئوبرازىغا ئېرىشەلەيمىز» دەپ يازغان.

گەرچە هونلار دەۋرىدىكى ئۇرۇشتىن «نىبېلۇنگېن قوشىقى» يېزىلغىچە بولغان ئارىلىقتا 700 يىل ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، نۇرغۇن تارىخ ھەۋەسكارلىرى، بولۇپمۇ بايلىق ئىزدىگۈچىلەر يەنىلا بۇ داستاننىڭ ئىشەنچلىك يېرى بار دەپ قارايدۇ. ئۇلار بۇ كىتابتىن، غەزەپلەنگەن هاگېننىڭ نىبېلۇنگېندىكى بايلىقنى قەيەردىكى سۇغا چۆكتۈرۈۋەتكەنلىكىنى تېپىۋالغۇسى بار ئىدى. كرېنھېد سىگىنفورد ئۆلگەندىن كېيىن قىساس ئېلىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بايلىق ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەنمۇ؟ ئالتۇنغا ئامراق ئېتىلنىڭ ئاتتىلا دېگەن ئىسمى بىلەن بۇ ياش تۇل خوتۇننى ئېلىپ، مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن بېيىشى بۇ رىۋايەتنىڭ مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن كېلەمدۇ؟ مايىنتىسلىق تارىخشۇناس ۋە بايلىق ئىزدىگۈچى هانىس. يۈرك. ياكوب: «مېنىڭچە» نىبېلۇنگېن قوشىقى «نوقۇل بىر قوشاقلا بولماستىن، بەلكى ھەقىقىي

ھېكايىنىڭ رىۋايىتىدۇر» دەيدۇ. ياكوب نىبېلۇنگېننىڭ بايلىقلىرىنى قوغۇزۇشنى ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك ۋەزىپىسى قىلىپ، «نىبېلۇنگېن قوشىقى» دا، ھاگېننىڭ بايلىقلارنى رېيىن دەرياسىغا چۆكتۈرۈۋېتىشى، كېيىن بۇ بايلىقلارنى يەنە ئۆزى ئىشلىتىش ئۈچۈندۇر، دېيىلگەن. دېمەك، ئۇ (ھاگېن) بايلىقلارنى سۇزۇۋالماقچى دېگەن. ياكوب: «نى-بېلۇنگېن قوشىقى» دا تىلغا ئېلىنغان سېملوخ دېگەن جاي بولغۇنكى رېيىن دەرياسى بويىدىكى كەئىنسخوم ئەتراپىدىكى لوخخومدۇر، دەپ قارايدۇ.

ئۇرۇش يىللىرىدا كىشىلەر كۆپ ھاللاردا دۆلەت پۇ-لىنى ئالتۇن، كۈمۈش ياكى ياقۇت شەكلىدە بىخەتەر جايغا قويۇپ قويۇشقان. ئۇ بايلىقلار بىلەن قەستكە ئۇچرىغان چاغدىكىدەك كۆمۈۋېتىلگەنمۇ ياكى «نىبېلۇنگېن قوشىقى» دا يېزىلغاندەك سۇ تەكتىگە چۆكتۈرۈۋېتىلگەنمۇ؟

قورقۇنچلۇق قۇربانلىق

ھونلارنىڭ دەپنە مۇراسىمى قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيا ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، ھونلار دەۋرىدىن بۇرۇنقى ۋە دەسلەپكى قەبرىلەر «قورغان» (شەرقىي ياۋروپا ۋە غەربىي سىبىرىيىدىكى يۇمىلاق ئېدىر-سىمان قەبرە) دەپ ئاتىلىدىغان ئۆي شەكىللىك لەھەتتىن تۈزۈلگەن. ئارخېئولوگلار موڭغۇلىيىنىڭ شەرقىدىن تار-تىپ رۇسىيىنىڭ جەنۇبى ۋە ئوكرائىناغىچە بولغان كەڭ رايونلاردىن بۇ شەكىلدىكى لەھەتلەرنى تاپتى. بۇ لەھەتلەر

ئوتتۇرا ئاسىيا ئېگىزلىكىدىكى ئۇزاققا سوزۇلىدىغان سو-
غۇقتا ناھايىتى ئوبدان ساقلانغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى كۆپ
قىسمى سكەنتلەرگە تەۋەدۇر. سكەنتلەرنىڭ نامىنى ئەڭ
ئاۋۋال گرېكلار تىلغا ئالغان. گرېكلار شەرقىي ياۋروپانىڭ
شەرقىي بىلەن كاۋكاز تاغلىرىنىڭ شىمالى ئوتتۇرىسىدا
كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان مىللەت-
لەرنى سكەنتلەر دەپ ئاتىغان. ئۇلار يەنە دەسلەپكى مەز-
گىلدىكى بىر قىسىم ھون قەبىلىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە
ئالاتتى. شۇڭا، ئالىملار سكەنتلەر ھەققىدىكى تەسۋىرلەر-
دىن ھونلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ
دەپ قارايدۇ.

بىز موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە بىر «قورغان» نى ئېكس-
كۇرسىيە قىلدۇق. بۇ 8 — 10 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان
لەھەتنىڭ چوڭقۇرلۇقى تۆت مېتىردەك كېلىدىكەن. تام ۋە
تورۇس ئەسلىي مەزمۇت لىم بىلەن تىرەلگەن بولۇپ،
ياغاچ قوزۇق بىلەن زىننەتلەنگەن. ياغاچ قۇرۇلمىنىڭ
ئۈستىگە لاي بىلەن تاش دۆۋىلەنگەن. جەسەتكە كىيىم
كىيدۈرۈلگەن بولۇپ، قورال بىلەن قوشۇپ دەپنە قىلىنغا-
نىكەن. سكەنتلەر ئۆلگۈچىنىڭ ئاخىرەتتىكى تۇرمۇشى ئۈ-
چۈن ئاتنىمۇ قوشۇپ دەپنە قىلىدىكەن.

گرېك تارىخشۇناس ھىرودوت بىر سكەنت ئاقسۆڭەك-
نىڭ دەپنە قىلىنىش ئەھۋالىنى تەپسىلىي بايان قىلغان:
« كىشىلەر قەبرە يېنىدا تۇرۇپ جوتۇ بىلەن ئاتنىڭ بېشىغا
كۇچەپ ئۇرىدىكەن. ئاندىن ئارغامچا بىلەن ئاتنىڭ ئۆلۈكى-
نى سۆرەپ قەبرىگە ئەكىرىدىكەن. ئۆلگۈچىگە بولغان ھۆر-

مىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، بۇ پائالىيەتنى 40 نەچچە كۈن
داۋاملاشتۇرىدىكەن. بۇ جەرياندا ئۆلگۈچىنى هارۋىغا سې-
لىپ، هايات ۋاقتىدا هۆكۈمرانلىق قىلغان زېمىننى بىر
ئايلاندۇرۇپ چىقىدىكەن. كاتتا مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئىلگى-
رىكى هوقۇقىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە ئۇنى تېخى هايات
دەپ قارىشىدىكەن. بىر يىلدىن كېيىن مۇراسىم يەنە داۋام-
لىشىدىكەن. 50 نەپەر قاملاشقان يىگىت بىلەن 50 تۇياق
ئوبدان ئاتنى تاللاپ چىقىپ، يىگىتلەرنى ئات بىلەن بىرگە
بوغۇپ ئۆلتۈرىدىكەن. ئاتنىڭ ئىچ - قارنىنى ئېلىۋېتىپ،
يۇيۇپ تازىلاپ ئوت - چۆپ بىلەن توشقۇزغاندىن كېيىن،
قورسىقىنى تىكىپ قويىدىكەن. ئارقىدىن قەبرىنىڭ ئوتتۇ-
رىسىغا قوزۇق قاقىدىكەن. بىر ئۇزۇن كالتەكنى ئاتنىڭ
قۇيرۇق تەرىپىدىن قىيپاش هالەتتە ئاتنىڭ بوينىغىچە كىر-
گۈزگەندىن كېيىن، ئاتنى قوزۇق ئۈستىگە مىندۈرۈپ،
پۇتنى ساڭگىلىتىپ قويىدىكەن، هەربىر ئاتنى جابدۇپ-
نوختىسىنى ئالدىدىكى تۇۋرۇككە باغلاپ قويىدىكەن. ئارقى-
دىن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەن 50 يىگىتنى ئاتقا مىندۈرىدى-
كەن. ئۇلارنى ئاتتا چىڭ ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن، بىر
كالتەكنى ئۇمۇرتقىسىنى بويلىتىپ بوينىغىچە تىقىپ، كال-
تەكنىڭ ئاستى تەرىپىنى ئاتنىڭ ئىچىدىكى كالتەككە بېكى-
تىپ قويىدىكەن. 50 ‹ئاتلىق ئەسكەر› قەبرىنى چۆرىدەپ
يۇملاق هالەتتە تۇرىدىكەن».

ياۋروپادىكى هونلار بۇ قائىدە - يوسۇنلارنى ساقلاپ
كەلگەن، پەقەت كۆلەم ۋە رەهىمسىزلىك جەهەتتە ئىلگىرى-
كىدىن تۆۋەنرەك بولغان. غەرب جەمئىيىتىنىڭ تەسىرىدە،

ئۆلگۈچىگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش ئۇسۇلىدىمۇ ئۆزگىرىش بولغان. كېيىن ئوغرىلىرىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، ئۆلگۈچىنىڭ قەبرىسى ئادەتتە تولىمۇ ئاددىي ياسالغان ھەم ئېنىق ئورنىنى بىلىدىغانلار بىرنەچچىلا ئادەمدىن ئاشمى-غان. بۇ ھال ۋېنگرىيىدىن بايقالغان قەبرىلەردە نېمە ئۈ-چۈن مول ھەمدەپنە بۇيۇملىرى يوقلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋاللاردا، پۇللۇق ھەمدەپنە بۇيۇملى-رى باشقا جايغا كۆمۈلگەن.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كىشىلەر ترويېس-قا يىراق بولمىغان شامپانىيە رايونىدىن ھونلار دەۋرىدىكى بىر ئاقسۆڭەكنىڭ ھەشەمەتلىك قەبرىسىنى تاپقان. قەبرى-دىن بۈيۈك مىللىي كۆچۈش دەۋرىدىكى ئەڭ قىممەتلىك، شۇنداقلا ئەڭ نەپىس پۇئېن بايلىقلىرى چىققان بولۇپ، تېپىلغان قورال ۋە زىننەت بۇيۇملىرى كارپاتان ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى تېخىمۇ يىراق رايونلاردىن تېپىلغان ھونلارنىڭ ھەمدەپنە بۇيۇملىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ-دىن باشلاپ ئىلگىرى كىشىلەرنىڭ بۇ غەربىي گوتلارنىڭ پادىشاھى تېئودىرىھنىڭ قەبرىسى بولۇشى مۇمكىن دېگەن قىياسلىرى كۆپۈككە ئايلاندى. ترويېس مۇزېيىدا كۆرگەز-مە قىلىنغان بەزى ساپ ئالتۇندىن ياسالغان زىننەت بۇيۇم-لىرى ئىچىدە بىرقانچە ئۈزۈك، بويۇن چەمبىرىكى، بىلە-زۈك، توقا، بىر خەنجەر ۋە ئالتۇن دەستىسىگە ياقۇت كۆز قويۇلغان قوش بىسلىق قىلىچ بار. پارىژدىكى لۇف سارىيى ئالىملىرىنىڭ ياردىمىدە كىشىلەر ئېلېكترونلۇق مىكروس-كوپ بىلەن بۇ جىگەر رەڭ ياقۇتنى تەتقىق قىلغان. سې-

لىشتۇرۇش ئارقىلىق، كىشىلەر بۇ ياقۇتلارنىڭ ئىراننىڭ
شىمالىدىن كەلگەنلىكىنى قىياس قىلىشقان. بۇ ھون چە-
ۋەندازلىرىنىڭ ئەينى چاغدا تاغۇدەريالارنى بېسىپ ئۆتكەن-
لىكىنىڭ يەنە بىر ئىسپاتى. ۋېنگرىيىلىك تارىخشۇناس
«بوناۋ پۇئېن قەبرىسىدىكى بۇ ئاقسۆڭەك ئاتتىلانىڭ شەر-
قىي گېرمانلاردىن بولمىش ئىتتىپاقدىشى پادىشاھ رادارىھ
بولۇشى كېرەك» دەپ قارايدۇ.

پۇئېندىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە كورتىنسۇل دې-
گەن بىر كەنت بار، بۇ كەنت فرانسىيىدىكى ئەڭ چوڭ
كوچا بويلاپ بەرپا قىلىنغان كەنتتۇر. كەنتتىكى ئۆيلەر
كوچىنى بويلاپ سېلىنغان بولۇپ، سەككىز كىلومېتىردىن
ئۇزۇنراق سوزۇلغان بۇ كەنتنى ئېيتىشلارغا قارىغاندا،
پاننونىيىگە چېكىنمىگەن ھونلار بەرپا قىلغان ئىمىش.
كورتىنسۇل كەنتىنىڭ باشلىقىنىڭ ئېيتىشىچە، كەنت ئاھا-
لىسى ھازىرغىچە ئۆزلىرىنى ھونلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قاراي-
دىكەن. بولۇپمۇ زىلزىلە قوزغىغان ئىش شۇ بولدىكى،
ترويېس رايونى (كورتىنسۇل كەنتىمۇ مۇشۇ رايونغا تەۋە)
دىكى بەزى بالىلارنىڭ بەدىنىدە «توققۇز كۆز دېغى» بار
ئىكەن. بۇنداق موڭغۇل دېغى دەپمۇ ئاتىلىدىغان پىگمېنت
دۇمبە قۇيرۇق سۆڭىكى ئەتراپىغا چۆككەن بولۇپ، بۇنداق
ئۆزگىچىلىككە ئىگە پىگمېنت دېغى ئاسىيا ياكى بەزى
شەرق مىللەتلىرىدىلا بار، ھەممە موڭغۇل بالىلىرىنىڭ
بەدىنىدە دېگۈدەك مۇشۇنداق داغ بار. شۇڭا، بۇنداق داغ
مەزكۇر رايون ئاھالىسى بىلەن ھونلارنىڭ قانداشلىق مۇنا-
سىۋىتى بارلىقىنىڭ ئىرسىيەتشۇناسلىق جەھەتتىكى بىر

ئىسپاتى بولۇپ قالدى.

ھونلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتى بويىچە بولغاندا، ئاقسۆڭەك ياكى بەگلەر ئۆلۈپ ئۈچىنچى، يەتتىنچى ياكى 49-كۈنى ئىتى ئۆلتۈرۈلۈپ، مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئاغىنە - بۇرادەرلىرى بەھرىمەن بولىدۇ. ئاندىن دەپنە مۇراسىمىدىن كېيىنكى مەرىكىدىن ئېشىپ قالغان نەرسىلەرنى، يۇگەن - تىزگىن، ئىگەر - جابدۇق ۋە قورال - ياراغلىرىنى ئوتۇن دۆۋىسىگە قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. ئاندىن كۆلنى ۋە يېمەكلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەمدەپنە بۇيۇملىرىنى قەبرىگە يېقىن يەرگە كۆمىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بەلكىم دەپنە مۇراسىمىدىكى ئەڭ مۇھىم قاچا ھېسابلىنىدىغان چېقىنۇېتىلگەن مىس قازانمۇ بولىدۇ. لېكىن، ئادەتتە گېرمانلارنىڭ قەبرىسىدىن ئادەم سۆڭىكىنىڭ قالدۇقى تېپىلمىدى.

«ئەرلىرى ئۇرۇم چېچىنى كېسىۋېتىدۇ. ئەسلىدىنلا قورقۇنچلۇق يۈزىنى چوڭقۇر تىلىدۇ. ئۇلار ئاياللارنىڭ كۆز يېشى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن ئۇلۇغ يولباشچىلىرىغا ماتەم بىلدۈرىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ جەسىتىنى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان يىپەك چېدىرغا قويىدۇ. پۈتۈن ھونلار ئىچىدىن تاللاپ چىقىلغان چەۋەندازلار جەسەتنى ئايلىنىپ ماتەم ناخشىسىنى ئېيتقاچ كۆچەپ ئات چاپتۇرىدۇ. ئاندىن شادىيانە زىياپەت باشلىنىپ، قايغۇ بىلەن خۇشاللىق ئارىلىشىپ كېتىدۇ. جەسەتنى كېچىسى مەخپىي دەپنە قىلىۋېتىدۇ. ئىچىنى ئالتۇن بىلەن، سىرتىنى كۈمۈش بىلەن، ئاخىرىدا تۆمۈر

بىلەن ئۇرايدۇ» . جوردانىس ئۇنتۇلۇپ كەتكەن زاماندىشى پرىسكوسنىڭ تەسۋىرىگە ئاساسەن يۇقىرىقىدەك بايان قىلغان.

ئاتتىلانى دەپنە قىلغانلارمۇ كېيىن رەھىمسىز ئاقىۋەتكە دۇچار بولغان. «ئۇلارنىڭ بۇنداق زور بايلىقلارنى كۆرۈپ كۆزى قىزارماسلىقى ئۈچۈن، ئاتتىلانىڭ گۆرىنى كولىغانلار كىشىنى چۆچۈتىدىغان ئىش ھەققىگە ئېرىشكەن: قىلچە شەپقەت قىلىنماستىن ئۆلتۈرۈلگەن. مەرھۇم (ئاتتىلا) نىڭ تۇيۇقسىز ئۆلۈمى دەپنە قىلغۇچىلارنىڭمۇ تۇساتتىن ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغان» . جوردانىس ئاتتىلانىڭ دەپنە مۇراسىمى ھەققىدە يازغاندا، مۇشۇنداق ئاخىرلاشتۇرغان.

ۋېنگرىيىدىن بايقالغان بىر خارابىلىكتىن قارىغاندا، ئاتتىلانىڭ تاۋۇتى ئۈچ قەۋەت ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. ئەڭ سىرتقى قەۋىتى تۆمۈر، ئوتتۇرا قەۋىتى كۈمۈش، ئىچكى قەۋىتى ئالتۇندىن ياسالغان. كىشىلەر يەنە ۋېنگرىيىدىن تۇنىكە مىخلانغان ۋە نېپىز ئالتۇن يالىتىلغان تاۋۇت پارچىسىنى تاپتى. سېكېد مۇزېيىنىڭ مۇدىرى ئوتتو. تىلوگىمېلىنىڭ قىياس قىلىشىچە، ھازىرغىچە تېپىلمىغان ئاتتىلانىڭ قەبرىسى بۈگۈنكى ۋېنگرىيە بىلەن رۇمىنىيىنىڭ تۇتاشقان يېرىگە ئانچە يىراق بولمىغان تىسزا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا بولۇشى كېرەككەن.

ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ زاۋال تېپىشى

ئاتتىلا توي كېچىسى تۇيۇقسىز ئۆلگەندىن كېيىن،

هون ئىمپېرىيىسى باش كۆتۈرگەن چاغدىكىدىنمۇ تېزراق سۇرئەتتە يوقالدى. ئاتلىق قوشۇنلىرى تارقىلىپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئاتتىلانىڭ ئاران سەككىز يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىمپېرىيىسىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ھالاك بولۇشى ھەققىدىكى رىۋايەت - ئەپسانىلەر ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا چىققىلى تۇردى.

453 - يىلى ئاتتىلا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغىلى ئاتتىلانىڭ باراۋىرىدىكى كىشى تېپىلمىغانلىقتىن، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىمپېرىيە ئۇزۇن - كېسىن پارچىلىنىپ كەتتى. ئاتتىلانىڭ ئەۋلادلىرىدىن ھېچكىم ئۆزىدەك قوماندانلىق ئىقتىدارىغا ۋە كۆپچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەت بولغۇدەك قابىلىيەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى، ئۇلاردا بىر داھىي ھازىرلاشقا تېگىشلىك سىياسىي ئىستراتېگىيە ۋە يىراقنى كۆرەرلىك كەمچىل ئىدى.

ئاتتىلانىڭ ئۆزىنى تەخت ۋارىسىمەن دەپ قارايدىغان ئۈچ ئوغلى ئىمپېرىيىنى ئۈچكە بۆلۈپ، دادىسىنىڭ جەسىتى سوۋۇماي تۇرۇپلا ئۆزئارا ئۇرۇشۇشقا باشلىدى. ئاخىرىدا، دېڭگىزىكلا ئەگەشكۈچىلىرى بارغانسېرى ئازىيىپ كېتىۋاتقان ئەھۋالدا ھاكىمىيەتنى ئاران ئون يىل تۇتۇپ تۇرالىدى. دېڭگىزىك رىمغا لەشكەر تارتىپ دادىسىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغاندا، گېرمان ئىتتىپاقداشلىرى ئاسىيلىق قىلدى. 469 - يىلىدىكى هونلارنىڭ ئار - نومۇسى تۆكۈلۈپ، مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشقان ئۇرۇشتا دېڭگىزىك ئۆلدى. قوستەنتەنى-

يە ئاھالىسى تەنتەنە ساداسى ئىچىدە ئۇنىڭ كاللىسىنى كۆتۈرۈپ كوچىمۇكوچا سازايى قىلدى. بۇ، بىر ئېغىر جاراھەتتىن قۇتۇلۇش ئىدى، ئۇزاقتىن بېرى ئاتتىلانىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى چىدىغۇسىز ھاقارەتتىن قۇتۇلۇش ئىدى. ئاتتىلانىڭ ئوغلىنىڭ ئۆلۈمىنى قۇتلۇقلاش خۇددى ئاتتىلانى ۋە چەۋەندازلىرىنى كېچىكىپ بولسىمۇ يەڭگەن غەلىبىنى قۇتلۇقلىغانغا ئوخشايتتى. ئاتلىق ئەسكەرلەر بولسا شۇ چاغقىچە ئاتتىلانىڭ غەلىبە قىلىشىدىكى سىرلىق قورال بولۇپ، سىرلىق تۇسلەرگە ئىگە ئىدى.

ھونلارنىڭ ئاتتىلانىڭ باشچىلىقىدا ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى ۋە بۇنىڭ بىلەن باشلانغان بۈيۈك مىللىي كۆچۈش كلاسسىك دەۋرنىڭ ئاياغلىشىپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ قايتا تەشكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ھونلار ياۋروپانىڭ تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولغاندا، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ رىزقى توشقانىدى. ئاسىيا ئېگىزلىكىدىن كەلگەن بۇ تاش قورال دەۋرىدىكى قەبىلىمۇ بولمىغان، پادىچى ئىپتىدائىي قەبىلىمۇ بولمىغان خەلق ئۆزلىرىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا ياردەم بەرگەن تېخنىكىلىق يېڭىلىق — ياغاچ ئىگەر، ئۇزەڭگە، يېڭى تىپتىكى يا ۋە ئۇچ قىرلىق تۆمۈر ئوقنى ياۋروپاغا ئېلىپ كەلدى.

ئىنسانىيەتنىڭ ئۇزاق تارىخىنىڭ قىسقىغىنا بىر دەقىقىسىدە ئاتتىلا كاۋكازدىن رېيىن دەرياسىغىچە، بالتىق دېڭىزىدىن ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغىچە كېڭەيگەن بىر ئىمپېرىيە قۇردى. ھونلار ياۋروپاغا بىرنەچچە يىللا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، ئاشۇ بىرنەچچە يىلدا ياۋروپا قۇرۇقلۇقىـ

دا غايەت زور ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، بۈگۈنگىچە مەۋجۇت بولۇۋاتقان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چەك ـ چېگرا بېكىتىلدى. لېكىن، بۇ سىرلىق تۇس ئالغان مىللەت قەيەرگە غايىب بولغان؟

هېرنىپ ماجالىدىن كەتكەن، باشپاناھسىز قالغان هون لەشكەرلىرى ئېقىپ يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى تاشلاپ، بۈگۈنكى روسىيىنىڭ جەنۇبى ۋە قىرىم يېرىم ئارىلىدا ئولتۇراقلاشقان. يەنە بىر قىسىم هونلار هەربىي يۈرۈشلەر داۋامىدا فرانسىيە، شۋېتسارىيە ۋە ۋېنگرىيە قاتارلىق جايلاردا ئەسلىي بار بولغان مىللەتلەرگە سىڭىشىپ كەتكەن. ياۋروپانىڭ يېرىمىنى كېزىپ چىققان بولسىمۇ يەنە مەغلۇپ بولغان بىر قىسىم هونلار داۋاملىق شەرققە قاراپ مېڭىپ، ئەسلىدىكى ئانا ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا قايتقان.

پايدىلانمىلار

سنۇۋان. بوناۋ: «هون ئىمپېرىيىسى»، ستوتگارت 1991 ـ يىلى نەشرى.

مورس. بىۋىيە. ئاران: «تەڭرىنىڭ ئاپىتى»، پارىژ 1982 ـ يىلى نەشرى.

بولسارت. بىرونتىس: «چىڭگىزخاننىڭ ئەجدادى»، بېرلىن 1988 ـ يىلي نەشرى.

ۋالت. خېسھ، كلاۋدىئۇس. س. مېل: «موڭغۇللار»، ئىننىسبرۇك، فرانكفورت 1989 ـ يىلى نەشرى.

هىلۋىگ. فۇرسىنگېر، بىلىگىت ۋاشا: «ئاۋستىرىيەلىكلەرنىڭ ئەجدادى»، ۋېنا 1992 - يىلى نەشرى.

«گېرمانلار، هونلار ۋە ئاۋارلار»، «بۈيۈك مىللىي كۆچۈش دەۋرىدىكى بايلىقلار»، گېرمان مىللىي مۇزېيىنىڭ كۆرگەزمە كاتالوگى، نۈرنبېرگ 1988 - يىلى نەشرى.

ئوتتو. ج. مېنهېن — هېلفىن: «هونلارنىڭ دۇنياسى»، گراتس، 1977- يىلى نەشرى.

ۋېلىيام. م. مىككوۋېرن: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى ئەللەر تارىخى»، زاپپېلهىل 1939 - يىلى نەشرى.

هانس. لىل: «بۈيۈك مىللىي كۆچۈش»، ميۇنخېن 1988 - يىلى نەشرى.

هىلمان. سخېلبو: «هونلار»، «دۇنيا ئاتتىلانىڭ قولىدا بەربات بولغان»، ۋېنا، ديۇسسېلدورف 1990 - يىلى نەشرى.

جۇئاسىم. ۋېرنا: «ئاتتىلا ئىمپېرىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيىسى ھەققىدە»، ميۇنخېن 1956 - يىلى نەشرى.

ئاتتىلا بىلەن غىزالىنىش

پرىسكوس (يۇنان)

پرىسكوس شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە مىلادىيە 449 - يىلى هون ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختىگە بېرىپ ئاتتىلا بىلەن كۆرۈشكەن.

پرىسكوس بىر دىپلوماتقا خاس سەزگۈرلۈكى بىلەن ئەينى چاغدا دۇنيادىكى ئىككى چوڭ ئىمپېرىيە ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان بۇ دىپلوماتىيە پائالىيىتىنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان. ئۇنىڭ ئاددىي سۆز - ئىبارىلىرىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان نازۇك كەيپىياتىدىن مۇشۇ ئۇچرىشىش بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، شەرقىي رىمنىڭ هونلارنىڭ قىلىچى ئاس- تىدا تىز پۈككەنلىكىنىڭ هەيران قالارلىق ئىش ئەمەسلى- كىنى چۈشىنىش قىيىن ئەمەس.

× × ×

ئاتتىلا ئىككى ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكىلەر ①نى چۈشتىن كېيىن غىزاغا تەكلىپ قىلدى. بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا بىز — شەرقىي ۋە غەربىي رىمنىڭ بارلىق ئەلچىلىرى چوڭ

زالنىڭ ئىشىكىدە ئاتتىلانىڭ ئالدىدا تەق بولۇپ تۇرغانى-
دۇق. ھون دۆلىتىنىڭ يوسۇنى بويىچە خىزمەتكار ھەر بى-
رىمىزگە بىر- جامدىن مەي كەلتۈردى. ئورۇن ئېلىشتىن
ئىلگىرى بۇ مەينى يەرگە سېپىشىمىز كېرەك ئىدى. ئۇلار-
نىڭچە، بۇ، ئىلاھقا نەزىر قىلغانلىق بولارمىش. ئارقى-
دىن، بىزمۇ بىر قەدەھتىن مەي ئىچكەندىن كېيىن ئۆز
ئورنىمىزغا بېرىپ ئولتۇردۇق. بارلىق ئورۇندۇقلار چوڭ
زالنىڭ ئىككى تەرىپىگە، تامغا يېقىن ئورۇنلاشتۇرۇلغا-
نىدى. زالنىڭ يۇقىرىسىدا، دەل ئوتتۇرىسىدىكى يۆلەن-
چۈكلۈك ئۇزۇن ئورۇندۇقتا ئاتتىلا ئۆزى ئولتۇراتتى.
ئۇنىڭ كەينىدە بىر يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇق، ئەڭ تۆرىدە
ئاتتىلانىڭ خاس كارىۋىتى بار ئىدى. كارىۋاتقا تولىمۇ
سىپتا، پۈزۈر توقۇلغان زىغىررەڭ رەخت يېپىلغان بو-
لۇپ، خۇددى يۇنان ھەم رىملىقلار تويدا ئىشلىتىدىغان زەر
گىلەمگە ئوخشايتتى. شۇنى ھېس قىلدىمكى، سالاھىيىتى
ئالىيراق بولغان مېھمانلار زالنىڭ ئوڭ تەرىپىگە، بىر
دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغانلىرى بولسا سول تەرەپكە ئورۇنلاش-
تۇرۇلۇپتۇ. پىلىچىس ② ئىككىمىز سول تەرەپتىكىلەر-
نىڭ قاتارىدا ئىدۇق. ئاتتىلانىڭ ئىككى ئوغلىمۇ ئۇنىڭ
يېنىدا ئىدى. چوڭ ئوغلى ئاتتىلانىڭ ئاشۇ يۆلەنچۈكلۈك
ئورۇندۇقنىڭ گىرۋىكىدە ئولتۇرغان بولۇپ، ئاتىسىدىن
ئەيمەنگەندەك، كۆزلىرىنى يەردىن ئۈزمەيتتى.

ھەممەيلەن جايلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئاتتىلانىڭ
خاس كۈتكۈچىسى پەتنۇستا مەي كۆتۈرگىنىچە كىرىپ كەل-
دى. ئۇ بىر قەدەھ مەينى ھۆرمەت بىلەن ئاتتىلاغا تۇتتى

ۋە دەرھال دىۋاننىڭ كەينىگە ئۆتۈپ تۇردى. ئاتتىلا مەيىنى ئېلىپ سالامىيىتى ئەڭ يۇقىرى مېھمانغا سالام بەردى. بۇ پەۋقۇلئاددە شەرەپكە ئېرىشكەن مېھمان ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇ چوقۇم ئاتتىلانىڭ مەينى ئاستا - ئاستا ئىچىشىدىنى كۈتۈپ تۇرۇشى، مەينى ئىچىپ بولۇپ قەدەھنى ھېلىقى مالايغا قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن ئاندىن ئولتۇرۇشى كېرەك ئىدى. بۇ ۋاقىتتا باشقا مېھمانلارمۇ قەدەھ كۆتۈرۈپ ھېلىقى مېھمانغا ئېھتىرام بىلدۈرۈشتى ۋە مەينى بىر يۇتۇمدىن ئېتىپ قويۇشتى. ئاتتىلانىڭ خاس كۆتكۈچىسى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، يەنە بىر مالاي كىرىپ، ئورۇن تەرتىپى بويىچە ھەربىر مېھمانغا مەي تولدۇردى. ئارقىدىن ئاتتىلا ئوخشاش يوسۇندا ھەربىر ئادەمگە سالام بېرىپ چىقتى.

ھەممەيلەنگە مەي تۇتۇپ بولغاندىن كېيىن، ھېلىقى مالايمۇ چىقىپ كەتتى. باشقا خىزمەتكارلار كىرىپ ئاتتىلانىڭ ئالدىغا بىر شىرە، ئاندىن ھەر ئۈچ - تۆت مېھمان ئالدىغىمۇ بىردىن شىرە قويۇلدى. بۇنداق بولغاندا ھەربىر مېھمان ئۆز ئورنىدىن ئايرىلمايلا ئۆزى خالىغان ھەرخىل يېمەكلىكلەرگە ئېغىز تېگەلەيتتى. يېمەكلىكلەر ئىنتايىن مول، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەممىسى ئالتۇن ياكى كۈمۈش لىگەنلەرگە ئۇسۇلغانىدى. ئولتۇرغان ئۆمەك ئەزالىرىمۇ، باشقا يات مىللەت كىشىلىرىمۇ ھەممىسى مەززە قىلىپ يېيىشتى. پەقەت ئاتتىلا ئىشلەتكەن قەدەھتىن تارتىپ تاماق قاچىلىرىغىچە ھەممىسى ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، ئاگلاشلارغا قارىغاندا، بۇ ئۇنىڭ «ئۆز - ئۆزىنى تەنبىھ-

لەش» لىرىنىڭ بىرى ئىكەن. ئۇنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى-
مۇ شۇ قەدەر ئاددىي بولۇپ، دائىم پاكىز تۇتۇشتىن باشقا،
ئالاھىدە تەلەپلىرىمۇ يوق ئىكەن. ئۇنىڭ يېنىغا ئېسىلغان
خەنجەر، پۇتىدىكى ئۆتۈك ھەمدە ئېتىدىكى ئىگەر - جابدۇقلاردىمۇ نەقىشلەنگەن گۆھەر - ياقۇت ياكى ئالتۇنغا تەۋە
نەرسە كۆرمىدۇق.
تۈنجى قېتىمدا كەلتۈرۈلگەن يېمەكلىكلەر يېيىلىپ
بولغاندىن كېيىن، ھەممىمىز ئورنىمىزدىن تۇرۇشتۇق.
كۇتكۇچى ھەربىر ئادەمگە قايتىدىن مەي كەلتۈردى. ھەممىمىز قەدەھ كۆتۈرۈپ ئاتتىلاغا سالامەتلىك ۋە ئۇزاق
ئۆمۈر تىلىدۇق. بىز ئولتۇرغاندىن كېيىن، يېمەكلىك
ئۇسۇلغان لىگەنلەر يەنە شىرەگە تولدۇرۇۋېتىلدى. بۇنداق
تەرتىپ تەكرار - تەكرار داۋام قىلىۋاتاتتى.
گۇگۇم مەزگىلىگە كەلگەندە زالنىڭ ئىچى مەشئەللەر
بىلەن يورۇتۇلدى. ئىككى سازەندە ئاتتىلانىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭ جەڭدىكى باتۇرلۇقى ۋە ئېرىشكەن شانلىق
نەتىجىلىرىگە بېغىشلانغان مەدھىيەنامىلەرنى ياڭرىتىۋەتتى.
مېھمانلار ئەستايىدىل ئاڭلاۋاتاتتى. بەزىلەرنىڭ چىرايىدا
خۇشاللىق ئەكس ئەتسە، يەنە بەزىلىرى ئۇرۇش توغرىسىدىكى گەپلەرنى ئاڭلاپ بەكلا ھاياجانلىنىپ كېتىشكەندى.
يىراق، بەزىلەرنىڭ كەيپىياتى تۆۋەن بولۇپ، «ئۇرۇش»
دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ قېلىشتىن بەكلا قورقۇشاتتى. ئەلۋەتتە، بۇ كىشىلەر ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ئەزالىرى ئىدى.
سازەندىلەر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، بىر سەيشيالىق ③
كىرىپ كەلدى. ئۇ غەلىتىلا بىر ئەبلەخ بولۇپ، نۇرغۇن

غەيرىي، ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ھېكايىلارنى سۆزلەيتتى، گەپلىرىنىڭ بىرسىنىمۇ راست دېگىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ھېكايىسى كىشىلەرنى قاقاقلاپ كۈلدۇرۇۋېتەتتى. ئارقى- دىنلا مورسكولۇق④ زاقۇن كىردى. ئۇنىڭ ياسىنىشى، ئاۋازى ۋە گەپلىرى سەۋدايىلارچە ئىدى، ئىتالىيان، ھون ۋە گوت ⑤ تىللىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ كۆرسەتكەن ئويۇنى ھەممەيلەننى ئۆزىگە رام قىلىۋالدى. زالدا كۈلكە ئاۋازلى- رى ئۈزۈلمەيتتى، پەقەت ئاتتىلالا ئۆزىنىڭ سۇرلۇك ھالى- تىنى بۇزماي ئولتۇرۇۋاتاتتى. ئۇ مەڭگۈ ئەتراپىدىكى مۇ- ھىت بىلەن بەلگىلىك ئارىلىق ساقلاپ تۇرسا كېرەك، پەقەت كىچىك ئوغلى ئايناس زالغا يۈگۈرۈپ كىرىپ يېنىغا كەلگەندىلا، ئۇنىڭ چىرايىدا ئازراق كۈلكە پەيدا بولدى. ئۇ ئايناسنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ مېھرىبانلىق بىلەن تىكىلدى ۋە بىرنەچچە ئېغىز پاراڭلاشتى. مېنى بەكلا ھەيران قال- دۇرغىنى شۇ بولدىكى، ئۇ قالغان ئىككى ئوغلىغا دىققەت قىلىپمۇ قويمايتتى، ھەتتا زىياپەت باشلىنىپ ھازىرغىچە ئۇلارغا بىرەر قېتىممۇ قاراپ قويمىغانىدى. يېنىمدا ئول- تۇرغان كىشى مېنى بۇ ئىشقا قالايمىقان باھا بېرىپ يۈر- مەسلىككە ئاگاھلاندۇردى. ئۇنىڭ دېيىشىچە، بىر كاھىن ئاتتىلا پادىشاھلىقىنىڭ ھامان ئاغدۇرۇلىدىغانلىقىنى، ئەم- ما ئۇنىڭ بۇ ئوغلى ئىمپېرىيىنى قايتا قۇرۇپ چىقىدىغانلى- قىنى ئېيتقانىمىش. زىياپەت يېرىم كېچىدە ئاران ئاخىرلاش- قان بولدى. بىز ھەقىقەتەن ھېرىپ ھالىمىزدىن كەتكەن،

ھېچكىمنىڭمۇ داۋاملىق يەپ ـ ئىچىشكە تاۋى قالمىغانىدى.

ئىزاھلار

①شەرقىي ۋە غەربىي رىمنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى كۆرسىتىدۇ.
② غەربىي رىمنىڭ ھونلارغا ئەۋەتىلگەن ئەلچىسى.
③ غەربىي ئاسىيادىكى قەدىمىي بىر قەبىلىنى كۆرسىتىدۇ.
④ ئىسپانىيىدىكى قەدىمىي قەبىلە.
⑤ گېرمان تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە قەدىمىي قەبىلىلەر.

«تارىخىي شاھىتلار»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1992 ـ يىلى فېۋرال 1 ـ نەشرى 1 ـ باسمىسىدىن تەرجىمە قىلىندى.
(«تارىخىي شاھىتلار»نى مىلادىيە 430 ـ يىلىدىن مىلادىيە 1990 ـ يىلى ئاۋغۇستقىچە دۇنيادا يۈز بەرگەن بەزى چوڭ ۋەقەلەر شاھىتلىرىنىڭ بىۋاستە خاتىرىسىگە ئاساسەن ئەنگلىيىلىك جون كىللىي تۈزۈپ چىققان).

هونلارنىڭ ياۋروپادىكى ئاجايىپ - غارايىپ تارىخى

دىنىس سىنور (ئامېرىكا)

تارىختا ئوتتۇرا ياۋروپا - ئاسىيا مىللەتلىرى، ھەتتا موڭغۇللارمۇ ھونلارغا ئوخشاش ۋەھشىي، جەسۇر، تەڭداشسىز جەڭچى دېگەنگە ئوخشاش مەنىداش سۆزلەر بىلەن ئاتالغان ئەمەس. خۇددى گېرمانلاردىكى ۋاندالللاردەك، بىزگە ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان «ۋەھشىيلىك» دېگەن بىر ئاتالغۇنى قالدۇرۇپ كەتكەندى. «ھون» دېگەن بۇ ئىسىم ۋەھشىي، رەھىمسىز، شەپقەتسىز دۈشمەنلەرنى تەسۋىرلەيدىغان مەنىستىش سۆزى بولۇپ قالغان، ئۇلارنىڭ بۈيۈك ھۆكۈمرانى «تەڭرىنىڭ قامچىسى» ئاتتىلا رىۋايەتلەردىكى ھەددىدىن زىيادە قوپال، رەھىمسىز ھەم ۋەھشىي رەھبەرلەرنىڭ تىپى بولۇپ قالغان.

بۇ يەردە غەرب ئەللىرىدە ھونلارنىڭ نېمە ئۈچۈن ئاشۇنداق ئوي - خىياللارنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان بەزى سەۋەبلەر بار. بىرىنچىدىن، ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ غەرب دۇنياسىغا ئېغىر دەرىجىدە تەھدىت سېلىپ، ئوتتۇرا ياۋروپا - ئاسىياغا تونجى تۇركۇمدە بېسىپ

كىرگەن تاجاۋۇزچىلاردۇر. ئىككىنچىدىن، هونلارنىڭ بې-
سىپ كىرگەن ۋاقتى دەل رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقى
ۋە غەربىدە ئېغىر پاراكەندىچىلىك سادىر بولۇپ، ئۆزئارا
رەھىمسىز كۆرەش ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىلگە توغرا كەل-
گەندى. هونلارنىڭ داڭقىنىڭ ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە داۋام-
لاشقانلىقىنىڭ سەۋەبى — ئەينى ۋاقىتلاردىكى مۇئەللىپلەر
ئۇلارنى ئانچە مۇۋاپىق بولمىغان هالدا قالتىس تەسۋىرلى-
ۋەتكەن. هونلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىنكى
ئەڭ مۇهىم نەتىجىسى ئۇلارنىڭ بىۋاسىتە هەرىكىتىدىن
سادىر بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ خەلقنى پاراكەندىچى-
لىك تۇغدۇرۇشقا كۈشكۈرتۈش ۋاسىتىسىنى قوللانغانلىقى-
دىن ئىبارەت بولغان، شۇڭا گېرمان تىلىدا ئۇلارنى
«كۆچمەن مىللەت» دەپ ئاتىغان.

هونلارنىڭ ئىسمىنىڭ يۇنانچە شەكلى مىلادىيە II
ئەسىردە ياشىغان يۇناننىڭ بۈيۈك جۇغراپىيە ئالىمى پىتو-
لېمىنىڭ ئەسىرىدە تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان. مىلادىيە
IV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە هونلار ئاندىن
شەرقىي ياۋروپانىڭ تارىخ سەهنىسىگە كومېدىيىلىك هالدا
كىرىپ كەلگەن. ئەينى چاغلاردىكى مۇئەللىپلەر هونلارنىڭ
كېلىپ چىقىش مەسىلىسىگە ئىنتايىن قىزىققان. بۇنىڭغا
دائىر ئەڭ ئىشەنچلىك ماتېرىيال ئامىيانۇس مارسېللىنۇس
(تەخمىنەن مىلادىيە 332 - يىلىدىن 400 - يىللار) ئوتتۇ-
رىغا قويغان ئەستايىدىل جاۋابتىن ئىبارەت. ئۇ مۇنداق
دېگەن: «هونلاردىن ئىبارەت بۇ مىللەت قەدىمكى يازما
هۆججەتلەردە كىشىلەرگە ئانچە مەلۇم ئەمەس، ئۇلار مائې-

ئوتىك (ئازوۋ دېڭىزى) بويلىرىدىكى سازلىقلارغا جايلاش-
قان. مۇز قاپلىغان دېڭىزلارنىڭ يېنىدا ياشايدىغان بۇ مىل-
لەت رەھىمسىزلىكتە ھەرقانداق مىللەتتىن ئېشىپ چۈشى-
دۇ». ئۇ ھونلارنىڭ «مۇز قاپلىغان دېڭىز ياقىسىدىن
كەلگەن» لىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەچكە، تارىخشۇناسلار ئۇ-
لارنى تامامەن «مەدەنىيەتلىك دۇنيانىڭ سىرتىدىن كەلگەن-
لەر» دەپ قارىغان. ۋەھالەنكى، ئەمەلىيەتتە، ئۇلار «قا-
راڭغۇلۇقنىڭ سىرتى» غا كىرگەن بولۇپ، ئەپسانىۋى جۇغ-
راپىيىدە «سوغۇق» بىلەن «قاراڭغۇلۇق» ھەمىشە باغلى-
شىپ كەتكەن بولىدۇ.

ئامىيانۇس مارسېللىنۇسنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بول-
غان تەسۋىرىنى جوردانىسنىڭ كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئاز-
چە ئېرىشەلمىگەن مۇرەككەپ مەلۇماتىغا سېلىشتۇرغاندا
خېلى مۇۋاپىق بولغان. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە: «سكاندىنوۋىيە
يېرىم ئارىلىدىن ئىسكىفىيە رايونىغا كىرگەن گوتلارنىڭ
پادىشاھى فىلىمېر ئۆز خەلقى ئىچىدە بەزى پېرخون ئايال-
لارنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا
〈Haliurunnae〉 نى بايقىغان، ئۇ ئاياللاردىن گۇمانلانغانلىقى
ئۈچۈن ئۇلارنى ئۆز قەبىلىسىدىن قوغلاپ چىقارغان ھەم
ئۇلارنى ئۆز قوشۇنىدىن ئايرىلىپ يىراق جايلارغا كېتىپ،
يەككە - يېگانە ھالدا سەرگەردان بولۇپ كېتىشكە مەجبۇر-
لىغان. بۇ پېرخون ئاياللار كەڭ دالادا گاڭگىراپ يۈرگەن-
دە، بەزى ناپاك خەلق ئۇلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالغان،
شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە سازلىقلاردا ماكانلاشقان
مۇشۇ ياۋايى قەبىلە پەيدا بولغان. ئۇلار بويى پاكار، پاسكى-

ـنا ھەم ئاجىز بىر ئىرق بولۇپ، ئىنسان تەبىئىتى يوق دېيەرلىك، تىلى يوق، لېكىن ئادەملەرگە ئوخشاش ئازراق ئاۋاز چىقىرالايدۇ.»

كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىنغان، ئەمما تېخى ئىسپاتـلانمىغان بىر يەكۈندە ئېيتىلىشىچە، ياۋروپا ھونلىرى — ھونلارنىڭ ئەۋلادىدۇر. بىز ئەقەللىيسى بىر يازما ھۆججەتـتە ياۋروپالىقلار «ھـون» دېگەن ئاتالغـۇنى ئىشلەتكەنلىـكىنى كۆردۇق. بۇ پاكىت كۈچلۈك دەلىل ـ ئىسپات ئورنىدا بۇ ئىككى مىللەتنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ھونـلار ياكى ئىسكىفلارنى ئاتاشتا ئانچە توغرا بولمايۋاتقانلىـقىنى كۆرسىتىدۇ. بىز شۇنى كۆرمەكتىمىزكى، ھون ئىمپېرىيىسى مىلادىيە 48 ـ يىلى پارچىلانغان. شىمالىي ھونلار مىلادىيە 155 ـ يىلى سىيانپىلار تەرىپىدىن يوقىتىلـغان، جەنۇبىي ھونلارنىڭ تارىخىنى مىلادىيە IV ئەسىرگىچە سۈرۈشتۈرۈشكە بولىسمۇ، لېكىن ھونلارنىڭ غەربكە كۆچـكەنلىكىگە دائىر ھېچقانداق ئىسپات يوق. ئەگەر بىز ياۋـروپا ھونلىرى بىلەن ھونلارنى ئوخشاش بىر مىللەت دەپ ئېتىراپ قىلساق، ئۇ چاغدا شىمالىي ھونلارنىڭ موڭغۇلىيە ئېگىزلىكىدە يوقاپ كېتىشى بىلەن ھونلارنىڭ ياۋروپا ئۇـپۇق سىزىقىدا پەيدا بولۇشىغا قەدەر بولغان توپتوغرا ئىككى ئەسىر خاتىرىلەنمىگەن. يىللار ئارىسىدا ئۆلىشىپ كېلىدىـغان بىر كۈننىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. يەڭگىللىك بىلەن ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمىغان بىرلىككە كـەلـگەن يەكۈن چىقىرىشتـىن ساقلىنىش بىرقـەدەر مـۇۋاپىقتەك قىلىدۇ.

هونلارنىڭ گېرمانارىكتىكى شەرقىي گوت ئىمپېرىيەسىگە قىلغان جازا يۈرۈشى مىلادىيە 370 ـ يىللار ئەتراپىدا باشلانغان. بۇ قۇدرەتلىك گېرمانلار دۆلىتىنىڭ زېمىن چېگرىسى دون دەرياسىدىن دېنېپېر دەرياسى ساھىلىگىچە، قارا دېڭىز ياقىسىدىن يىراق شىمالدىكى پرىپېت سازلىق يەرلىرىدىن جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىغىچە سوزۇلغانىدى. هونلارنىڭ تاجاۋۇزى تۈپەيلىدىن شەرقىي گوتلار، يەنى ئوسىچو گوتلار غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى بولغان غەربىي گوتلار، يەنى ۋىلېسى گوتلار تېخىمۇ غەربكە كۆچۈپ، ۋىزانتىيە چېگرىسىغىچە يېتىپ بارغان. ئۇلارنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈش شەكلى ئېنىق ۋە مۇقىم بولمىغان. نەچچە ئون يىل جەريانىدا هونلار گوتلار بىلەن هېچقانداق سىياسىي مەقسەتتە بىر ـ بىرىگە جازا يۈرۈشى قىلمىغان ياكى شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن ئۇرۇشمىغان. باننونىيە ئۆلكىسى (هازىرقى ۋېنگرىيەدىكى ترانسىدانوبىيە ئۆلكىسى) دىكى رىم قوشۇنى تۇرغان گازارمىدا هونلاردىن قالغان ئىزلار بايقالدى. بىزگە مەلۇمكى، مىلادىيە 408 ـ يىلى گىنىيويەخان ئوردىسى 300 نەپەر هونلاردىن تەشكىل تاپقان خىللانغان قوشۇن ياللىغان. هونلارنىڭ چېرايىدا جەڭ قىلىش جەھەتتە گوتلار بىلەن ئوخشاشمايدىغان جايلىرىمۇ بار. لېكىن، هونلاردا قۇدرەتلىك ئىمپېرىيە قۇرغۇدەك كۈچلۈك قوماندان يوق ئىدى. ئۇ چاغلاردا كۆپ قىسىم هونلار دون دەرياسىنىڭ شەرقىدە تۇرۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. مىلادىيە 412 ـ يىلى تارىخشۇناس ئولىمپىدورۇسنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان ۋىزانتىيە خارجى ئەلچىلەر ئۆمىكى قارا دېڭىزدىن
ئۆتۈپ كۆزلىگەن مەنزىلگە يېتىپ بارغان. ھونلارنىڭ مەز-
كۇر ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ھون باشلىقى دۇنا - تۇسنى
مۇۋەپپەقىيەتلىك قەستلەپ ئۆلتۈرگەنلىكىنى مىسال قى-
لىپ تىلغا ئالغانلىقى ئىنتايىن قىزىقارلىق.
كىشىلەرنىڭ ئوڭايلىقچە ئۇنتۇپ قالىدىغىنى شۇكى،
ئوتتۇرا ئەسىر ۋە موڭغۇللار دەۋرىدە غەربتىلا ئەمەس،
ھەتتا جەنۇبىي روسىيە يايلاقلىرىدىمۇ «مەدەنىيەتلىك دۇن-
يا» مەۋجۇت ئىدى. قوشۇن ئۈچۈن ئۇرۇش غەنىيمەتلىرى-
نى ئىزدەش جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پېرسىيە ۋىزانتىيە
ئىمپېرىيىسىنىڭ بالقان رايونىغا ئوخشاش جەلپ قىلىش
كۈچى بار ئىدى ھەم يېقىنلىشىشقا قولاي ئىدى. تەخمىنەن
مىلادىيە 420 - يىلى بارسىك ۋە كۈرسكلار يېتەكچىلىكى-
دىكى چوڭ بىر ھونلار قوشۇنى كاۋكاز تاغلىرىدىن ئۆتۈپ
پېرسىيىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. ئۇ يەردە ئۇلار پېر-
سىيىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، نۇر-
غۇن ئۇرۇش غەنىيمەتلىرى ۋە تەخمىنەن 18 مىڭ ئەسىرنى
قالدۇرۇپ، ئۆز مەملىكىتىگە قايتىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ
قېتىملىق تاجاۋۇزنى ھونلار مەملىكەت ئىچىدە سادىر بول-
غان ئېغىر ئاپەتتىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بارغان.
ھونلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋىزانتىيە ئۆلكىسىگە قىل-
غان تاجاۋۇزنى ئەينى چاغلاردا بېلىخېمدا تۇرۇشلۇق سان
جېروم (لاتىن يېزىقىدىكى ئۆلچەملىك «ئىنجىل» نى تۈز-
گەن كىشى) مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «ھونلار پۈتۈن دۇنيا-
نى قىرغىنچىلىق ۋە قورقۇنچ ئىچىگە غەرق قىلىۋەتتى،

ئۇلار ھوشيار - چاققان جەڭ ئاتلىرىغا مىنىپ، ھەر ياقتا ئۇرۇش قىلىپ، بارمىغان يېرى قالمىدى. كىشىلەر تېخى ئۇلارنىڭ قەيەرلەرگە بارىدىغانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ بولالمىغان چاغلاردا ئۇلار شۇ يەرلەردە پەيدا بولۇپ بولاتتى. ئۇلارنىڭ تېز - چەبدەسلىكى ئۇلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىنمۇ ئېشىپ چۈشتى. ئۇلار دىنني قائىدە - يوسۇن ۋە دەرىجە پەرقىگە قارىماي، يىغلاپ تۇرغان باللار ۋە ئەر-ئايال، قېرى - ياشلارغىمۇ رەھىم قىلمىغان. ئەمدىلا دۇنياغا كەلگەن بوۋاقلار يەنە ئۆلۈمگە يۈزلىنىشكە مەجبۇر بولغان» (تومپسىننىڭ ئەسىرىدىن نەقىل، 27- بەت).

بارمىغان يېرى قالمىغان زور تۈركۈم ھونلار كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەت بولدى، مىلادىيە 409 - يىلى پاننونىيە پۇتۇنلەي ئۇلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالدى ھەم ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىششىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك مۇقەددەس جايىغا ئايلاندى. قارىماققا ئۇلارنىڭ ئەندىشە قىلىدىغىنى رىم ئىمپېرىيىسى ۋە كونىستانتىنپولغا قارىتىلغان بىرقەدەر چوڭ ئۇرۇشقا قاتنىششى ئەمەستەك بولسىمۇ، مىلادىيە 422 - يىلىدىن باشلاپ ۋىزانتىيە ھونلارنىڭ ھەر يىلى 350 قاداق ئالتۇن تاپشۇرۇش تەلىپىگە ماقۇل بولغان. بۇ ئاتالمىش «سوۋغا» لار بالقان رايونىغا ئازراق تىنچلىق ئېلىپ كېلىشنى كاپالەتلەندۈرگەن، ھونلار ئىتالىيىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئۆزلۈكسىز تۈردە ئارىلىشىپ تۇرغان، بەلكى ئۇلار ئالقىشقا ئېرىشكەن. ھۆكۈمەت ۋە ئاقسۆڭەك دۆلەتمەنلەر ھونلاردىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ خىزمىتىنى ئىزىغا

سالغان. نۇرغۇنلىغان مۇھىم سىياسىئونلار ۋە ھۆكۈمەت
باشلىقلىرى ھونلارنى يېقىن مۇھاپىزەتچىسى قىلىپ يالل-
ۋالغان. مەسىلەن، قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئالىي
دەرىجىلىك كونسۇلى روفىنوس ۋە ستىلكو بۈيۈك رىم گې-
نېرالى ئائېتىئۇس قاتارلىقلار ھەمىشە ھونلارنى ئەتىۋارلاپ
ئىشلەتكەن. مىلادىيە 434 - يىلى شەرقىي ھونلارنىڭ
خاقانى رۇئا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خانلىق ئورنىغا ۋە
ھوقۇقىغا ئىككى جىيەن ئوغلى بلېدا بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى
ئاتتىلا ۋارىسلىق قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھونلار
تارىخىدىكى يېڭى سەھىپە باشلانغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۈچ كىشى مۇقەررەر ھالدا
ھونلارنىڭ تىلى ئۈستىدە ئويلىنىش ۋە تەخمىن قىلىش
تەتقىقاتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «ئاتتىلا» دېگەن بۇ ئى-
سىم گوتلارنىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى روشەن، مەيلى تۈركىي
تىللار ياكى موڭغۇل تىلىدا بولسۇن ھەممىسىدە «R»
ھەرپىنى سۆز بېشى قىلالمايدۇ (مەسىلەن Rua) ياكى
ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانمايدۇ (مەسىلەن بلېدا). بۇ
ئۈچ ئادەمنىڭ ئىسمى ھەرگىزمۇ ئالتاي تىلى ئەمەس.
دۇنيادا ھونلارنىڭ تىلىدا يېزىلغان ھېچقانداق نەرسە بېجى-
رىم ساقلىنىپ قالمىغان. لېكىن، لاتىن يېزىقى ۋە يۇنان
يېزىقىدىكى ئىپتىدائىي ماتېرىياللاردا ھونچە ئاتالغۇ ۋە ئا-
دەم ئىسىملىرى ئۇچرايدۇ. بۇ ماتېرىياللاردىكى بىر قىسىم
سۆزلەرنى تۈركىي تىللار بويىچە چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.
لېكىن، زور كۆپچىلىك قىسمى ئالتاي تىلىنى ئاساسىي
نۇقتا قىلغان دېگەن پەرەزلىك تەھلىل ئالدىدا بەرداشلىق

بىرەلمەيدۇ. بەلكى ئۇلارنىڭ تىل قۇرۇلمىسىغا ئاساسلان-
غاندا، ئۇلارنىڭ تىلى ئالتاي تىللىرىنىڭ سىرتىدىكى باشقا
بىر تىلغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.
شۈبھىسىزكى، ھونلار مەدەنىيىتىنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىدە-
گە قاراپ ئومۇمەن بىز ئۇلارنى تۈرك ياكى موڭغۇللارغا
مەنسۇپ دەپ تونۇيمىز. بىز يەنە شۇنداق پەرەز قىلىشقا
ھەقلىقمىزكى؛ ھونلارنىڭ ھوقۇق قۇرۇلمىسىدا تۈرك يا-
كى موڭغۇللارنىڭ تەركىبى بار ياكى ئۇلار مۇھىم ئورۇننى
ئىگىلىگەن. لېكىن، بىز ئاددىلاشتۇرۇپلا تۈركلەرنى
«تۈرك - موڭغۇل مىللىتى» دەپ ئاتىساق، ئۇ چاغدا تۈيۇق
يولغا كىرىپ قالىمىز. بۇنداق دېيىشكە دەلىل - ئىسپات
يېتەرسىز بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يۇقىرىدا ئېيتىلغان-
دەك، بىز ئىگىلىگەن تىلشۇناسلىق بىلىملىرىدىن چەتنەپ
كەتكەن بولىمىز.

بىلېدا بىلەن ئاتتىلانىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشى
ھونلارنى ئادەتتىن تاشقىرى ئالغا يېتەكلەيدىغان قوماندانىغا
ئىگە قىلدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ياۋروپادىكى مۇتلەق ئۈستۈن-
لۈكنى ئىگىلىگەن ھۆكۈمرانلىقى نەچچە ئون يىل داۋاملا-
شقان. مىلادىيە 445 - يىلى ئاتتىلا بىلېدانى قەستلەپ
ئۆلتۈردى ھەم ئۆز خەلقىنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمرانى سۈپى-
تىدە مىلادىيە 453 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، يەنى ۋاپات
بولغانغا قەدەر ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بىز بىلېدا بىلەن ئات-
تىلانىڭ ھەمكارلىقى قانداق خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى
بىلمەيمىز، لېكىن ئۇلارنىڭ يولغا قويغىنى ئۈچ مەنبەلىك
ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىدىن ئىبارەت. يەنە بىر تەرەپتىن

ئۇلارنىڭ بۇ خىل ھۆكۈمرانلىق تۈزۈلمىسىنىڭ ئىقتىدارى ھەققىدە بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز ئانچە كۆپ ئەمەس. ئەمەما، بۇ خىل تۈزۈم ئوتتۇرا ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا خېلى ئومۇملاشقان. ئۇلارنىڭ ھوقۇقنى تەقسىم قىلىشى رايونلار چېگرىسىنى ئاساس قىلىغان، باشقا بىر قىسمى ئۇنىڭدىن بىر دەرىجە ئۈستۈن تۇرىدىغان ھۆكۈمران بولغان. ئەگەر بىز نوقۇل ھالدا قىياس قىلساق، كىشىلەر شۇنى مۆلچەرلىيەلەيدۇكى، يۇقىرىقى پاكىتلار ھونلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىدۇر. ئاتتىلانىڭ چوڭ ئاكىسى بلېدا ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى ئەڭ چوڭى ھسابلىنىدۇ. ئۇ ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرقەدەر مۇھىم بولغان شەرقىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. شۇڭا، غەرب دۇنياسىنىڭ ئاتتىلا ھەققىدە كۆرگەنلىرى بىرقەدەر كۆپ، شۇنداقلا ئۇ ئىككى قېرىنداش ئىچىدىكى ئامان قالغىنى ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ شۆھرىتى بلېدادىن يۇقىرى. بلېدا ئاتتىلانىڭ يېنىدا بولسىمۇ، لېكىن سۈيىقەستكە ئۇچرىغان بلېدانىڭ ئىسمى ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىنغان.

ئاتتىلا بىلەن زامانداش بولغان رىملىق پرىسكوس جوردانىسنىڭ ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرگەن 35 - بەتتە ئۇنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «ئۇ بارلىق مىللەتلەرنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بۇ دۇنياغا چۈشكەن ئادەم، ئۇ دۇنيانىڭ بالايىئاپىتى، ئۇ ھەققىدىكى قورقۇنچلۇق رىۋايەت مەلۇم جەھەتتە ئىنسانلارنى ۋەھىمە ئىچىگە غەرق قىلغان. ئۇ يول ماڭسا بېشىنى تىك تۇتۇپ، چوڭ قەدەم تاشلايتتى،

كۆز قارىچۇقى ھەرياققا تىكىلەتتى، تەكەببۇر قىياپىتى چىرايىدىن مەلۇم بولاتتى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ ئۇرۇشخۇمار ئىدى، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ ھېسسىياتى ۋە ھەرىكىتىنى كونترول قىلالايتتى، ئىرادىسى كۈچلۈك ئىدى. ئۇنىڭغا ئېھتىياجى چۈشكەنلەرگە ھېسداشلىق قىلاتتى. ئۇنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلەرگە كەڭچىلىك قىلاتتى ۋە كۆيۈنەتتى، ئۇنىڭ بويى پاكار، بېشى يوغان، كۆكرىكى كەڭ، كۆزى كىچىك، ساقال - بۇرۇتى شالاڭ بولۇپ، ئازراق كۇل رەڭ ئىدى. بۇرنى پاناق، تېرىسى قارامتۇل بولۇپ، ئۆز قان سىستېمىسىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى» (مېرروۋنىڭ ئەسىرى 102 - بەتتىن نەقىل).

بلېدا بىلەن ئاتتىلا ئاكا - ئۇكا ئىككىسى ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانى سۈپىتىدە بىرلىشىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، خارجى ئىشلاردا ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. مىلادىيە 435 - يىلى ئۇلار رىمسىيۇدوسېس پادىشاھىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن ئاتالمىش «مارگۇس شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى، بۇ شەرتنامە مارگۇستا ئىمزالانغان (ھازىرقى يۇگوسلاۋىيىنىڭ دوبرووۋىكا دېگەن جايى)، مەزكۇر شەرتنامىدە: «مەزكۇر ئىمپېرىيە (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى) ھەر يىلى ھونلارغا 700 قاداق ئالتۇن خىراج تاپشۇرۇش شەرت. بەلكى ھەربىر قاچقۇن ئۈچۈن، مەيلى ئۇلار ھون بولسۇن ياكى رىملىق قاچقۇنلار بولسۇن، ھەربىر ئادەم ئۈچۈن سەككىز تىللانى قايتۇرۇۋېلىش پۇلى ئورنىدا تاپشۇرۇش شەرت. بەزى سودا بازارلىرىدا ھونلار رىملىقلارغا ئوخشاش تىجارەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە» دەپ

بەلگىلەنگەن. بۇ شەرتنامىدە ئادەمنى تولىمۇ قىزىقتۇرىدى-
غان ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلار خاتىرىلەنگەن.

«ھونلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىسىدە ساقلىنىپ قالغان ئۆرپ - ئادىتى بويىچە باشقىلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە ھامان ئات ئۈستىدە تۇرۇپ سۆزلىشەتتى. رىم ئەلچىلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا ھونلار بىلەن شەرتنامە تۈزگەندە ئاتقا مىنىپ تۇرۇپ ھونلار بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزەتتى. ئاتنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە رىم ئەلچىلىرى نا-
ھايىتى بىئاراملىق ھېس قىلاتتى.»

يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، ھونلار ئىمكانقەدەر ئىككى سەپتە ئۇرۇش قىلىشتىن ئۆزلىرىنى قاچۇراتتى. «مار-
گۇس شەرتنامىسى»غا ئەگىشىپ، ئۇلار ئاتتىلانىڭ باشچى-
لىقىدا ئاساسلىق خىللانغان كۈچنى غەربىي فرونتقا سەرپ قىلدى. مىلادىيە 437 - يىلى ئادىيوسنىڭ قوترىتىشى بىلەن ھونلار رېيىن دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى مايىنز رايونىدىكى بۇرگوندلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. بۇ قېتىمقى بۇزغۇنچىلىقى ئىنتايىن ئېغىر بولغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمدا بۇرگونديانلارنىڭ پادىشاھى گۇنداخار ئۆلتۈرۈل-
گەن، ھەتتا بارلىق بۇرگونديانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يوقىتىلغان. بۇ ئىنتايىن چوڭ بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان ۋەقە گېرمانىيىنىڭ مەشھۇر داستانى «نىبېلۇنگېن قوشىقى»نى ئىنتايىن مول تارىخىي پاكىتلار بىلەن تەمىن ئەتكەن. ئەمەلىيەتتە XIII ئەسىردىكى بىر ئەسەر ھېسابلان-
غان «نىبېلۇنگېن قوشىقى» خېلى بۇرۇنقى داستانلارنىڭ روھىنى قوبۇل قىلىپ، شىمالنىڭ خېلى كۆپ داستانلىرى-

غا ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. ئاتتىلادىن ئىبارەت بۇ شەخس قەدىمكى ئىسلاندىيىنىڭ ئەپسانە داستانى «ئىددا» دا تىلغا ئېلىنغان. يەنى ساكسىن - گىرامماتىكنىس دەۋرىدىكى دانىيە تارىخىدا تىلغا ئېلىنغان هوندىن ئىبارەت.

تەخمىنەن مىلادىيە 433 - يىلىدىن باشلاپ هونلار قوشۇنى گائۇل رايونىدا بىرقانچە تۈەن - ئەترەتلەرگە بۆلۈنۈپ، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر هاكىمىيىتى ئۈچۈن مەڭگۈلۈك هۆكۈمرانلىق مۇلازىمىتىدە بولدى. مىلادىيە 437 - يىلى ئۇلار باگائۇدالارنى مەغلۇپ قىلىش ۋەقەسىدە مۇهىم رول ئوينىدى. بۇ نامرات، قالاق مىللەت مىلادىيە 435 - يىلى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىللىق جاكارلىدى. مىلادىيە 439 - يىلى هونلار گېنېرال ئاتىيۇسنىڭ كانىۋىيى لىتوردۇسنىڭ قوماندانلىقىدا تولۇزۇس شەهىرىنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن، يەنە ۋىسگوت پادىشاهى تېئودېرك I نىڭ مەركىزىي شەهىرىگە قورشاپ هۇجۇم قىلغان. بۇ ئۇرۇشتا تېئودېركنىڭ قايتۇرما هۇجۇمى زور غەلىبىگە ئېرىشكەن، هون قوشۇنى ئېچىنىشلىق هالدا مەغلۇپ بولغان. شۇ يىلى ۋانداللار شىمالىي ئافرىقىدىكى گاردخاك رايونىنى ئىشغال قىلغان. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ئۇلارنى دېڭىزدىن ئۆتۈپ ئىتالىيىدە قۇرۇقلۇققا چىقىشى مۇمكىن، دەپ ئويلاپ، گائۇل رايونىدىكى گېنېرال ئايۇسنى قايتۇرۇپ كەلدى. شۇ ۋاقىتتا غەربىي رىم رايونى تەهدىتكە ئۇچرىغانىدى. ئېيردىگارد II نىڭ قوشۇنىنى ئاساسىي كۈچ قىلغان پېرسىيە قوشۇنى شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەرمىنىيە ئۆلكىسىگە تۇيۇقسىز

ھۇجـۇم قىلـدى. سادىر بولـغـان بۇ بىر يۈرۈش ۋەقەلەر ئاتتىـلاغا ئۇمۇمـيـۈزلۈك مەلـۇم قىلىندى. ئۇ بۇ پاي-دىلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مىلادىيە 441 - يىلى چەك-لىك ھەربىي كۈچى بىلەن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. مىلادىيە 443 - يىلىدىن مىلادىيە 447 - يىلىغىچە بولغان بىر يۈرۈش ئىستراتېگى-يىلىك ھەرىكەت نەتىجىسىدە ئاتتىلا ھونلارنىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ئەمەلىي ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. ھونلار-نىڭ بۇ بىر يۈرۈش ھەربىي ھەرىكەت پىلانى قارىماققا باشقا غەرەزدە ئەمەس، بەلكى رىملىقلاردىن تېخىمۇ كۆپرەك ئال-ۋان ۋە باشقا ماددىي مەنپەئەت ئۇندۇرۇۋېلىشنى كۆزلىگەن-دەك قىلىدۇ. ھالىدىن كەتكەن رىم ئىمپېرىيىسى ئاخىرقى ھېسابتا مىلادىيە 443 - يىلى ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ھونلار بىلەن تىنچلىق شەرتنامىسى تۈزگەن. بۇ شەرتنامىدە رىم ئىمپېرىيىسى ھەر يىلى ھونلارغا 2100 قاداق ئالتۇن ئولپان تاپشۇرىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ سان رىم ئىمپېرىيىسى «ماركۇس شەرتنامىسى» دا ھونلارغا تاپشۇرىدىغان ئولپاننىڭ ئۈچ ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ.

چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، رىم خانى تىنچلىق شەرتنامىسىدىكى ماددىلارنى ئامالسىز-لىقتىن ئىجرا قىلغانىدى. قاتتىق قانۇنىي بەلگىلىمىلەرگە ئاساسلانغاندا، ھونلار رىم ئىمپېرىيىسىگە قوزغىغان ھۇ-جۇمنى ئاقلاشقا تامامەن ھەقلىق ئىدى، چۈنكى رىم ئىمپې-رىيىسى تىنچلىق شەرتنامىسىدە بەلگىلەنگەن ماددىلارغا ئە-

مەل قىلمىغانىدى.

مۇشۇ نۇقتىغا ئاساسلانغاندا ۋىزانتىيە ئەلچىخانىسى يېزىلغان خاتىرىنى ئاتتىلاغا تاپشۇردى. مەزكۇر خاتىرىنىڭ ئۆزى گەرچە ئىلگىرى ۋە كېيىن سادىر بولغان ئىشلارغا نىسبەتەن ئانچە مۇھىم ئەمەستەك قىلىسمۇ، لېكىن پرىس-كوسنىڭ بۇ ئىش توغرىسىدىكى قالتىس تەسۋىرلەرنى ئۇن-تۇپ قېلىشى تەس. مەزكۇر ئەلچىخانا مائىمىنۇس ئىسىم-لىك بىر ئادەمنىڭ رەھبەرلىكىدە هون ئېدىكو ۋە تەرجىمان بىگىلاسنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هالدا مىلادىيە 448 - يىلى ياكى 449 - يىلى قۇرۇلغان، ئەلچىخانىدىكى بارلىق خا-دىملار ئىچىدە پەقەت مائىمىنۇس ۋە بىگىلاسلا ئېدىكونى كونىستانتىنىپولدا قىسقا ۋاقىت تۇرغاندا نوپۇزلۇق هەرەم ئاغىسى كىرساپىئۇس سېتىۋالماقچى بولغان هەم ئۇنى ئات-تىلانىڭ ئوردىسىغا قايتقاندىن كېيىن ئاتتىلانى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش هەرىكىتىنى ئۇيۇشتۇرۇشقا كۈشكۈرتمەكچى بولغان. ئېدىكو ئۆز خوجايىنىنىڭ مۇددىئاسىغا خائىنلىق قىلمىغان، لېكىن ئۇنىڭ خائىنلىق ئوبرازىنى يارىتىشى كىشىلەرنى قايىل قىلغان.

رىملىقلار ۋەدىسىگە خىلاپ هالدا ئاتتىلانى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن يېڭى بىر تىنچلىق شەرتنامىسى مىلادىيە450 - يىلى ئەتىيازدا سېئۇدىيۇس ۋاپات بولۇشتىن سەل بۇرۇن هونلار بىلەن ۋىزانتىيە ئوت-تۇرىسىدا تۈزۈلدى. بۇ شەرتنامىنىڭ بىرقەدەر يۇمشاق شەرتلەر بويىچە تۈزۈلۈشى ئېھتىمال ئاتتىلانىڭ كۈچىنى توپلاپ، ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىغا بىر قېتىملىق

تويۇقسىز ھۇجۇم قىلىشنى مەقسەت قىلغانلىقىدىن بولسا كېرەك. ۋەھالەنكى، سىئودىيۇسنىڭ ئۆلۈمى ئويلىمىغان قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. چۈنكى، ئىمپېرىيىنىڭ يېڭى خانى ماركىئان ھونلارغا قارىتا قاتتىق قوللۇق لۇشيەن - سىياسەت قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ دەرھال ھونلارغا داۋاملىق ئولپان تاپشۇرۇشنى توختىتىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئاتتىلانىڭ ۋىزانتىيە بىلەن تىنچلىق شەرتنامىسى تۈزۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يان تەرىپىنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدى مەغلۇپ بولدى. ئۇ غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىدىن ۋاز كېچىش كېرەكمۇ ياكى تېزدىن ئېلىپ بېرىش كېرەكمۇ دېگەننى قارار قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ بۇ ئىككى خىل لايىھىنىڭ ئاخىرقى بىر خىلىنى تاللىۋالدى ھەم مىلادىيە 451 - يىلىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە كۆلىمى مىسلىسىز چوڭ بولغان بىر مەيدان غەربىي قىسىم ئۇرۇشىنى قوزغىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مەقسىتى تولۇس (ھازىرقى فرانسىيىدىكى بىر جاي) نى مەركەز قىلغان سىيۇدىلىكنىڭ ۋىسگوت ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىش دەپ ئاشكارا جاكارلىدى. ئەمما، تولۇسقا بېرىش ئۈچۈن گائۇل رايونىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. ئەمما، ئاتتىلانىڭ غەيرىي خارجى ئىستراتېگىيىسى مۆجىزە ياراتتى. كۆپ يىللاردىن بۇيان چىقىشالماي كەلگەن ۋىسگوتلار بىلەن ئاتىيۇس باشچىلىقىدىكى رىملىقلار ئىتتىپاق تۈزدى.

ئاتتىلانىڭ قوشۇنى ھونلار، گېرمانلار ۋە گائۇلدىكى خاتىرجەمسىزلىك ئامىللىرى تۈپەيلىدىن جىددىي كۆپەيگەن

قوشۇندىن تۈزۈلگەن ئارىلاشما قوشۇن بولۇپ، ئۇلار مىلادىيە 451-يىلى ئەتىيازدا رېيىن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، 7-ئايدا ئورلېئان رايونىنىڭ ئالدىنقى سەپلىرىدە پەيدا بولغان. ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، ھونلارنىڭ گائۇل رايونىغا قارىتا قوزغىغان ئۇرۇشىدىن ئىبارەت بۇ ۋەقە ئۆزىگە مۇناسىپ ھالدا نوپۇزلۇق تەتقىقاتقا ئېرىشەلمىدى. قارىماققا، ھونلارنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا مۇقەررەر ھالدا زور كۆلەملىك قارشىلىق كۆرسىتىلمىگەندەك قىلىدۇ. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا، ھونلار پارىژ شەھىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولغان نۇرغۇن شەھەرلەردىن چەتنەپ ئۆتكەن، ئۇلارنىڭ سەپىرى ئىنتايىن ئاستا بولغان، ئاتتىلانىڭ گائۇل رايونىغا قوزغىغان ئۇرۇشى كېيىنچە موڭغۇللار قوزغىغان ئۇرۇش ۋە ۋېنگرىيىلىكلەر فرانسىيىگە قارىتا ئېلىپ بارغان تاجاۋۇزدىن ئىبارەت چاقماق تېزلىكىدىكى ئۇرۇشلارغا ئوخشاش چاقماق تېزلىكىدە زەربە بېرىشنىڭ تىپىك ئۈلگىسى بولالمىغان. شەك-شۈبھىسىزكى، ئاتتىلانىڭ ئورلېئان رايونىنى ئىشغال قىلالماسلىقىدىكى سەۋەب، كۈچى يەتمىگەنلىكى ياكى باشقا سەۋەبلەردىن بولسا كېرەك. ئەمما، ئۇنىڭ مۇداپىئەلەنگەن شەھەرلەردىن ئەگىپ ئۆتمەيلا تولۇس شەھىرىگە قارىتىلغان تۈيۇقسىز ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرغانلىقى تېخىچە چۈشەندۈرۈلمىدى. ئەمەلىيەتتە، ئاتتىلا ئەسلىدىكى يولى بىلەن ترويېس يېنىدىكى رايونلارغا قايتىپ بېرىپ، رىملىقلار بىلەن ۋىسگوتلاردىن تەشكىل قىلىنغان بىرلەشمە قوشۇنغا تاقابىل تۇرغان. شۇنىڭ ئارقىسىدىن پەيدا بولغان ئۇرۇش

تارىختا «كاتالونىيان ئۇرۇشى» دەپ ئاتالغان. بۇ ئۇرۇشنى جوردانىس مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «بۇنداق ئۇرۇش قەدىمدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان. بىر باتۇر ئەگەر بۇنداق ئۇرۇشقا قاتناشمىغان بولسا، ئۇ ئۆمۈر بويى بۇنداق ھەيۋەتلىك جەڭنى يەنە كۆرەلمەسلىكى مۇمكىن، شۇڭا ئەگەر بىز ئەجدادلارنىڭ بۇ ئۇرۇش توغرىسىدىكى تەسۋىرلىرىگە ئىشەنسەك، ئۇ چاغدا بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ باغرىدا ئاققان دەريا قۇربان بولغان قوماندان - جەڭچىلەرنىڭ قانلىرى بىلەن قوشۇلۇپ دەريا ئېقىنىنى ئۇلغايتقان بولۇشى تەبىئىي». سىۋودرىك مۇشۇ جەڭدە بەختكە قارشى قۇربان بولغان. ئاتتىلامۇ مۇشۇ جەڭدە ئۆلۈپ كېتىش ئېھتىمالىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ تەييارلىنىپ قويغانىدى. نوقۇل ھەربىي ئىشلار نۇقتىسىدىن قارىغاندا، غەلىبە رىملىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقداش قوشۇنى تەرەپتە ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئەمما، ئاتىيۇس بۇ ياۋايى مىللەت بىلەن تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ قېلىشنى ئۇمىد قىلاتتى. شۇڭا، ئۇ، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشكە بېرىلىپ كەتمىدى ھەم ئاتتىلانىڭ چېكىنىشىگە يول قويدى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئاتتىلا مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۈچى تېخى ئۈزۈل - كېسىل گۇمران بولمىغانىدى. مىلادىيە 452 - يىلىدىن باشلاپ ئۇ، باشقا بىر قېتىملىق زور ئۇرۇشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقانىدى. بۇ نۆۋەت ئۇ باشلىغان قوشۇن ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئۇدۇل مىلانو (ھازىرقى ئىتالىيىنىڭ مىلان شەھىرى) رايونىغا يېتىپ باردى. ھازىرقى زامان ئاتالغۇسى بويىچە ئېيتقاندا،

ئاتتىلانىڭ ئۆزىگە خاس كېڭەيمىچىلىكى ھەددىدىن زىيادە بولۇپ كەتكەنىدى. ئاتتىلا ئىتالىيىدە تۇرۇۋاتقان چاغدىلا ئۇنىڭ ئائىلىسى مارسىئان قوشۇنىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاچقا، ئۇ ئىتالىيىدىن قوشۇن چېكىندۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئاتتىلا مىلادىيە 453 - يىلى ئىتالىيىدىن قايتىش سەپىرىدە مېڭىسىگە قان چۈشۈپ ۋاپات بولغان.

بىز ئىگىلىگەن ئاتتىلانىڭ دەپنە مۇراسىمىغا ئائىت تەپسىلىي تەسۋىرلەش ماتېرىياللىرىدىن ئوتتۇرا ياۋروپا-ئاسىيالىقلارنىڭ دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارنىڭ بارلىقىنى بىلىمىز. قارىماققا شۇنىسى شەك-شۈبھىسىزكى، ھونلارغا مەنسۇپ ئارخېئولوگىيىلىك يادىكارلىقلار بۇ تەسەۋۋۇرنى ئىسپاتلايدۇ، يەنى ئۇلار ئاساسىي جەھەتتىن ئوتتۇرا ياۋروپا - ئاسىيا مىللەتلىرىدىن ئىبارەت. يەنە شۇنىمۇ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ياۋروپا - ئاسىيالىقلارنىڭ تەركىبى ھون ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە ئۇزاق ئۆتمەيلا سىڭىشىپ كەتتى. ۋەھالەنكى، ئاتتىلانىڭ سىياسىي مەقسىتى كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك مەدھىيىلەپ كېلىۋاتقان چىڭگىزخاننىڭ زېمىنىسىگە ئالغان يۈكى ۋە قارا نىيىتىگە قارىغاندا كۆپ ئاز ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاتتىلانىڭ ھەربىي ئىشلار بويىچە تالانت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان دەلىللەر ناھايىتى ئاز ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، نۇرغۇنلىغان ئۇرۇش ئىستراتېگىيىسى ۋە تاكتىكىلىرى تۈرك - موڭغۇل شەكلىدە بولماستىن، بەلكى گېرمانچە شەكىللەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئاتتىلا ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى قىسقا ۋاقىتلىق

بولۇپ، ئۇنىڭ گۇمران بولۇشى ئاتتىلا ئۆلگەندىن كېيىن ۋە گېپىدنىڭ تويۇقسىز ھۇجۇمىدىن كېيىنلا باشلانغانىدى. ياكى تېخىمۇ توغرىراق ئېيتقاندا، گېپىدنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى ئەمەلىيەتتە ھونلارنىڭ باننونىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇردى. مىلادىيە 445 - يىلىغا كەلگەندە قەدىمكى رىمنىڭ بۇ ئۆلكىسىگە ياۋايى مىللەت ھۆكۈمرانلىق قىلالمايدىغان بولدى. ھونلار شەرقىي رىم ئىمپېرىيەسى بىلەن غەربىي رىم ئىمپېرىيەسى قوشۇنىدا داۋاملىق خىزمەت قىلىشۋەردى ھەم ئىلگىرى بىر مەھەل ھۆكۈمرۇنلىق ئورۇندا تۇرغان بۇ ئىرق گۇرۇھىنىڭ ئەۋلادلىرى يېڭى ئوتتۇرا ياۋروپا - ئاسىيا فېدىراتسىيىسىنىڭ سىياسىي گەۋدىسى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىندى ۋە قوشۇلۇپ كەتتى. مانا بۇ، ھونلارغا ئائىت ئاجايىپ - غارايىپ ھېكايىلارنىڭ كىشىلەرنىڭ ئېسىدە نېمە ئۈچۈن ئۇزاققىچە ساقلىنىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇلار تارىخ دەرسلىكلىرىدە مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ۋېنگىرىيىنىڭ تارىختا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان رىۋايەتلىرىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

پايدىلانمىلار

ھونلارغا مۇناسىۋەتلىك ئوقۇشقا ئەرزىيدىغان ماتېرىياللار خېلى كۆپ. جوردانىسنىڭ بارلىق نەقىللىرى چارلىز كرىستوفىنىڭ «جوردانىس قەلىمى ئاستىدىكى گوت ئىمپېرىيىسى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىنغان. پرىستون

ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1915 - يىل 1 - نەشرى.
بارنىس ۋە نوپلى 1960 - يىل 2 - نەشرى. غەربىي هونلار ھەققىدە يېزىلغان ھازىرقى ئەڭ ياخشى ۋە ئەڭ مۇنەۋۋەر ئەسەر A.E تومپسون يازغان «ئاتتىلا ۋە هونلار تارىخى» دىن ئىبارەت، ئوكسفورت ئۇنىۋېرسىتېتى 1948 - يىل نەشرى. ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردىكى كۆپ سانلىق بىۋاسىتە ئېلىنغان نەقىللەرنى D.C گوردون يازغان؛ «ئاتتىلا دەۋرى»، «مىلادىيە V ئەسىردىكى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ۋە كۆچمەن مىللەت» (ئان. گاربور 1966 - يىل ئاددىي مۇقاۋىلىق نەشرى) دىن تېپىشقا بولىدۇ.
مۇبادا هونلارنىڭ تارىخى بىرقانچە پارچە ماقالە بىلەنلا بايان قىلىنىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا كېيىنكى رىم ئىمپېرىيىسى ياكى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىخى مۇكەممەل تارىخ بولماي قالاتتى. B.J بۇرى يازغان «سيۇدۇس I دىن جۇستىنىئان ئۆلگەندىن كېيىنكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تارىخى» كىشىلەر تەرىپىدىن مۇشۇ جەھەتتىكى ئەڭ ياخشى كىتاب دەپ ئېتىراپ قىلىنىدى. (نيۇ - يورك، دوۋېر نەشرىياتى، 1958 - يىل).
سىنورنىڭ «باشلانغۇچ ساۋات» ناملىق كىتابىنىڭ 261 - بېتىدىن 265 - بېتىگىچە چوڭقۇرلاپ ئوقۇسا، بەزى خەتلىرىدىن ئېلىنغان نەقىل مۇشۇ تېزىستىن پايدىلانغۇچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئالاھىدە قىزىقارلىق بولاتتى. مەسىلەن، ئوتو مائېنسېن — خېلفېن يازغان «يالغان هونلار»، ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى 1 - سان، 1955 - يىل

نەشرى، 101 ـ، 106 ـ بەتلەر.

ل . خارماتتا يازغان «هون ئىمپېرىيىسىنىڭ يوقىتىلىشى» 1ـ سان، «ئاتتىلا دەۋرىدىكى هون جەمئىيىتى»، ۋېنگرىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى. 2 ـ سان 1952 ـ يىلى نەشرى، 277ـ، 304 ـ بەتلەر.

ئوتومائېسسېن — خېلىفېن يازغان «ياۋروپا هونلىرى بىلەن هونلار»، ۋېنزانتىيە 1944 ـ، 1945 ـ يىللار نەشرى، 17 ـ سان، 222 ـ بەتتىن 243 ـ بەتكىچە.

«شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژورنىلى 1997 ـ يىلى 1ـ، 2ـ سانلىرىدىن ئېلىندى.

本书根据中国社会出版社 2000 年 1 月第一版，2000 年 1 月第一次印刷版本选译而出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: پازىلجان مۇسا
مەسئۇل كوررېكتورى: بەختىيار جەسۇر

ئاتتىلا ھەققىدە رىۋايەت

(ھونلارنىڭ ياۋروپاغا بېسىپ كىرىشى)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئۆمەرجان نۇرى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 - قورۇ، پوچتا نومۇرى: 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092×787مم 1/32
باسما تاۋىقى: 3.625، قىستۇرما ۋارىقى: 4
2004 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى
2004 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى: 1 — 5080

ISBN 7 — 5373 — 1259 — 1
باھاسى: 6.50 يۈەن
سۈپەتتە مەسىلە كۆرۈلسە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ
تېلېفون: 0998 — 2653927